

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

AYNUR QULİYEVƏ

HƏNDƏSİ METAFOR

Dərs vəsaiti

*Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Şurasının
27 may 2022-ci il tarixli iclasının qərarı ilə
(pr.Nº18) çapa tövsiyə edilmişdir.*

Bakı
MÜTƏRCİM
2022

Elmi redaktor:

prof. A.Y.Məmmədov

Rəyçilər:

dos. E.B.Nəcəfov

dos. M.Ə.Hüseynova

dos. S.E.Qurbanova

AYNUR QULİYEVA. HƏNDƏSİ METAFOR. *Dərs vəsaiti.*

– Bakı: Mütərcim, 2022. – 144 səh.

ISBN: 978-9952-28-607-6

© AYNUR QULİYEVA, 2022

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	4
METAFOR HAQQINDA BİLDİKLƏRİMİZ	8
BİLİK VƏ BACARIQLARIMIZIN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNƏ AİD TƏRTİB OLUNMUŞ ÇALIŞMALAR.....	51
HƏNDƏSİ METAFOR	63
HƏNDƏSİ FİQURLARIN METAFORİZASIYASI ÖLÇÜ (DIMENSION)....	87
ÖLÇÜ (SIZE)	89
DƏRƏCƏ (DEGREE)	91
NÖQTƏ (POINT).....	94
HAMAR XƏTT/ MÜSTƏVİ (PLANE)	100
DÜZ XƏTT (STRAIGHT)	102
BUCAQ (ANGLE)	105
ÜÇBUCAQ (TRIANGLE)	108
PİRAMİDA (PYRAMID).....	111
KVADRAT (SQUARE)	114
ÇEVİRƏ (CIRCLE)	118
DAİRƏ (ROUND)	121
BİLİK VƏ BACARIQLARIMIZIN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNƏ AİD TƏRTİB OLUNMUŞ ÇALIŞMALAR.....	127
TESTLƏRİN CAVABI	134
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	135

ÖN SÖZ

Yaşadığımız XXI əsr elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi texnologiya əsridir. Bu yüzillik yeni elm sahələrinin meydana gəlməsi və inkişafı ilə fərqlənən bir dövrdür. Elm və texnikanın sürətli inkişafı dilçilik sahəsindən də yan ötmür, dilin leksik tərkibinə, semantikasına və s. təsir edir. Bu təsir nəticəsində dilin lüğət tərkibinin durmadan artması, zənginləşməsi leksikanın inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur.

Dil cəmiyyət tərəfindən yaradıldığından olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Hər hansı bir dilin leksikası, onun inkişaf mərhələləri həmin dildə danışan xalqın tarixi keçmişi ilə sıx bağlıdır. Hər bir dilin lüğət bazasının artmasında dövlətlərarası mədəni, ticarət əlaqələrinin, müharibələrin belə böyük rolu və təsiri var. Bütün bu təsirlərin nəticəsində dildə neologizmlərin, sinonimlərin, terminlərin, aforizmlərin, metaforik ifadələrin sayı artır. Gündəlik danışmada belə metaforik ifadələr işlədilir.

Məlumdur ki, metafor dilçilikdə məcazi məna daşımaqla ən məhsuldar növlərdən biri kimi mühüm yeri tutur, adi vasitələrin və obyektə əks etdirmə üsullarının mənasının dəyişməsinə kömək edir. İstər Azərbaycan, istərsə xarici (rus, ingilis, alman və s.) dilçilikdə metaforlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, elmi, publisistik, bədii üslubların formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdirlər.

Bu ifadə vasitəsi haqqında qısa və aydın danışarkən demək lazımdır ki, metaforun əsasını forma, rəng, həcm, məqsəd, hiss və s. oxşarlıqlar təşkil edə bilər. Metafor mədəni və koqnitiv aspektlərin daxil edilməsi zamanı genişləndirilir. Koqnitiv yanaşma nöqtəyindən metafor idrak sahələrinin xüsusiyyətlərini qavramaq, anlamaq üçün mühüm ifadə vasitəsidir. Metaforu izah edərkən məna və anlayış (konsept) məsələsi vurğulanmalıdır. Sözü bildirdiyi fikir mənadır, konsept isə ifadə edilmiş zehni obraz, ümumi fikir, anlayış deməkdir. Metafor dilçilik elminin bütün sahələrində – xüsusi hadisələrin adlandırılmasından tutmuş nəzəriyyələrin formalaşdırılması-

na qədər yayılmışdır. Bu dil fenomeni dilçilik üçün çox vacibdir, fikir və yaradıcılıq mənbəyidir. O, dilə məxsus olsa da, təkcə dilçilikdə mövcud deyil, bizim gündəlik həyatımıza da siraət edib, düşüncəmizə, həyatımıza öz təsirini göstərir. Metaforlar müasir dilçilikdə elmi mətndə tətbiqini tapdığından, funksional məqsədi elmi biliklərin saxlanması, ötürülməsi və inkişafı vasitəsi kimi çıxış edərək xarakterizə olunduğundan ona elmi bilik vasitəsi olaraq yanaşılır.

Məlumdur ki, metafor təkcə dilçilik sahəsində araşdırma aparən tədqiqatçıların deyil, psixoloqların, sosioloqların, filosofların və s. sahələrdə araşdırma aparən tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. Metafor anlayışı fəlsəfə və ya psixologiyada ideyaların birgə baş verməsini mənənin, düşüncənin və ya öyrənmənin əsas bilik nəzəriyyəsi kimi qəbul edilir. Aristotel dövründən başlayaraq ta bu günə kimi metaforların öyrənilməsi daha da məhsuldar, intensiv olub və genişlənərək yeni nəzəriyyələrin, yeni baxışların yaranmasına gətirib çıxardıb.

Metaforlar tədqiqat obyektı olaraq həm üslubi-semantik cəhətdən, həm də leksik-semantik cəhətdən araşdırılmışdır. Araşdırma aparən hər bir dilçinin yaradıcılığında müəyyən qədər metafora yer verilmişdir. Metafora maraq yüzilliklər boyu tükənməyib. Onlar daim olaraq tədqiqat obyektinə çevriliblər. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, metafor dilçilik üçün vacib bir fenomendir. Tək dilçilikdə deyil bədii təsvir vasitəsi kimi bədii ədəbiyyatda da yazıçıların əsərlərində özünəməxsus önəmli bir yer tutmuşdur. Metafor diskursda dünyanın dil mənzərəsini aktiv şəkildə dəyişdirmək üçün bir vasitədir və sözlərin yeni mənalara artmasına kömək edir. Bu vəsaitdə isə həndəsi metaforlar koqnitiv cəhətdən araşdırılmışdır. Tərtib etdiyimiz bu vəsaitdə görkəmli dilçilərin fikirlərindən sitatlar gətirilmiş, istinadlar edilmiş, misallar göstərilmişdir.

Məlum olduğu kimi, dil təbiətinə görə ikili xarakterə malikdir, yəni bir tərəfdən dil əşyaya, digər tərəfdən isə “simvolik aləmə” aiddir və onlar öz aralarında metaforik məna daşıdıqlarından bir-birinə bağlıdır. Yəni, dili metafor vasitəsilə effektiv şəkildə öyrənmə bilirik və metaforun dərin tədqiqi fərdi idrakın yaradıcılığı ilə tamamlanır.

Dilin məntiqi strukturlarının və idrak vasitələrinin formalaşmasında metaforların xüsusi rolu üzə çıxır.

Dilin çox vacib bir xüsusiyyəti dünyanı bərabər, eyni formada anlamaqda, qavramaqda insan təfəkkürünün ən mürəkkəb fəaliyyət nöqtələrini vurğulamasıdır. Metaforlar həm milli şüurun fəaliyyəti-ni, həm də müzakirə, şərh obyektı, insanlarda ətraf aləm, dünya ob-rasının yaradılması üçün obyektiv reallığı qavrayaraq yaradıcı hən-dəsi müstəvi formalaşdırır. Dünya mənzərəsinin milli xarakterdən ayrılmaz olması səbəbindən məkan və zaman haqqında təsəvvürlər bütün xalqlar üçün eyni deyil.

Metaforların maraqlı sahələrindən biri də həndəsi metaforlar-dır. Həndəsi metaforlar dilçilik vahidi kimi işlənir, müəyyən linq-vistik yük daşıyır. Müasir ingilis dilində həndəsi metaforların özü-nəməxsus funksiyaları var. Bu dil fenomeninin yayılması diqqəti cəlb edir və əhatəli araşdırma tələb edir. “Həndəsi metafor nədir?” deyə sual oluna bilər. Həndəsi metafor bildiyimiz adi həndəsi fiqur-ların öz həqiqi mənalılarından uzaqlaşaraq, məcazi məna qazandıqları zamanı yaranır. Bu mövzu ilə bağlı araşdırmalar bir az azlıq təşkil etsə də, son zamanlar dilçilərin, psixoloqların, incəsənət adamları-nın da əsas diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Ətrafımızda olan obyekt-lərə diqqətlə fikir versək, onların hamısının müəyyən formaya malik olduğunu görə bilərik. Bu həndəsi fiqurlar çox önəmli şüuraltı məna daşıyaraq, bizim həyatımıza bilavasitə təsir edirlər. Həndəsi aləm, eləcə də həndəsi metaforlar bizi əhatə edən hər şeydə özünü göstə-rir. Ünsiyyət zamanı da həndəsi anlayışların qavramasının inkişafı-na kömək etmək üçün metafor köməyimizə çatır. Həndəsi anlayışla-rın başa düşülməsində metaforların rolunu araşdırmaq son dərəcə vacibdir.

Vəsaitdə təqdim olunan həndəsi fiqurların metaforizasiyasının cəmiyyətimizə, həyatımızın mühüm sahələrinə geniş şəkildə nüfuz etməsi onun yeni biliklərin əldə edilməsində mühüm rolundan xəbər verir. Bu dil fenomeni ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsini əks etdirir, empirik təcrübə və mədəni irs toplayır.

Bir neçə həndəsi fiqurların (nöqtə, düz xətt, piramida, dairə, kvadrat, üçbucaq və s.) metaforik mənası izah olunmuş və bir çox sahədə işlənmə məqamlarına toxunulmuşdur. Deyə bilərik ki, ingilis dilində olan həndəsi fiqurların ifadə etdikləri metaforik mənalardan təbiətini, spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən qədər təhlil edə bildik.

Bu fiqurların gündəlik həyatımızda tətbiqinin gücləndirilməsində metaforik təfəkkürün əhəmiyyətinin rolu böyükdür. Hər bir fənnin tədrisində belə, metaforalar köməyə çatır. Metaforik təfəkkür öyrənmənin və tədrisin konseptual anlayışını təsvir etmək üçün faydalıdır. Metaforalar ifadənin doğru olduğunu və ya bir şeyin mövcud olduğunu qəbul etməyi təmsil edir və metaforik təfəkkür peşəkar düşüncəni anlamağa kömək edir. Bir sözlə, bu dil fenomeni həm də peşəkar düşüncəyə dair fikir əldə etmək üçün güclü koqnitiv vasitəni təmin edir. Öyrətmə üçün metaforik yanaşma gündəlik fəaliyyəti, nitqi müəyyən edən əsas rolu oynaya bilər.

METAFOR HAQQINDA BİLDİKLƏRİMİZ

Məlumdur ki, hər bir dil funksional sistem kimi tarixi inkişaf prosesi keçərək zamanla dəyişir və daima dinamik inkişafdadır. Bu inkişaf özünü söz yaradıcılığında, dilin lüğət tərkibinin inkişafında, zənginləşməsində bədii ifadə, bədii təsvir vasitələrinin işlədilməsində göstərir. Dilin əsas vəzifəsi insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq, fikir mübadiləsi vasitəşçisi olmaqdır. Dil üç səviyyədən – söz, söz birləşməsindən və cümlədən ibarətdir. Bu üç səviyyəyə nəzər yetirsək, sözün daha geniş mənaya malik olduğunu görə bilərik. Məlumdur ki, sözlər çoxmənalı xüsusiyyətə malikdir.

Dilçilər sözün mənasından danışarkən iki yerə bölündüyünü qeyd edirlər: birbaşa (direct), həqiqi və ya nominativ mənası və sözün məcazi (figurative) mənası. Əşyanı, hadisəni, obyektin kontekstin köməyi olmadan təyin etdikdə, məna birbaşa xarakterli olduğundan o, sözün həqiqi, nominativ mənası olur. Əşyaya, hadisəyə, obyektə ad verildikdə məna obrazlı və eyni zamanda başqa bir obyektə oxşarlığı ilə xarakterizə olunursa bu sözün məcazi mənasıdır. Sözün həqiqi mənası konkret və mücərrəd ola bilər, geniş və ya dar formada istifadə oluna bilər. Məcəzi mənalar isə metaforik və metonimik xarakter daşıyırlar. Məcəzi məna iki leksik mənanın bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mənadır. Söz məcazi mənada işlədildikdə öz təbiiliyini itirir, qeyri-hərfi, tələqinedici, obrazlı, ifadəli məna kəsb edir. Onlar təsviri, “şəkilli” dildir, təxəyyülü cəlb edir, aydınlıq, obrazlılıq, ifadəlilik və gözəllik yaradır.

Nitqimizdə, bədii ədəbiyyatda istifadə etdiyimiz, tez-tez rast gəldiyimiz bir çox sözlər, ifadələr var ki, həqiqi, ilkin (primary), sadə mənalarından uzaqlaşaraq məcazi məna daşıyırlar. Bu cür sözlər yazılarımızı ifadəli, oxunaqlı, nitqimizi daha cəlbedici, bəlağətli göstərirlər. Dilçilikdə bu ifadələr məcaz, ad dəyişmə, təşbeh, mübaligə, kinayə və s.adlanır. Bir çox tədqiqatçılar bədii təsvir vasitələri-

ni araşdırmış, onların həm leksik, həm üslubi xarakter daşıdıqları haqqında müxtəlif fikirlər də söyləmişlər.

Dil sistemində məcazlar hazır halda, yəni lüğət vahidi formasında mövcud deyil, ünsiyyət prosesində yaranır. Məcaz formaca sözdən, söz birləşməsindən fərqli olmasa da, lüğət vahidlərinin təhlil edildiyi mövqedən təhlil edilməsi məqsədyönlü hesab olunmur. Bütün dillərdə ən çox istifadə olunan məcaz növləri təşbeh, metafor, epitet, kinayədir.

Dilçilikdə geniş yayılmış metaforlaşma, mənə genişlənməsi, mənə köçürülməsi semantik hadisə olaraq çoxmənalılığın növləridir. Mənə genişlənməsində biz sözün əhatəsinin, məkanının dəyişdiyini görürük. Bu zaman yeni mənalar qazanması hadisəsi baş verir. Məsələn, “*neighbour*” sözünü götürək. Bu söz müstəqil mənada “a person living on adjacent or nearby land” (qonşu, yaxınlıqda yaşayan şəxs kimi tərcümə olunur) işlədilir.

Nigar is our neighbour.

Mənə genişlənməsi zamanı isə “neighbour country” (qonşu ölkə), “neighbour village” (qonşu kənd) işlədirik:

Turkey, Georgia are our neighbour countries.

Walter Hartwright came here from a neighbour village.

Onlar qonşu kənddən, Quzey qışlaqdan gəlirlər.

“Erasmus” proqramı çərçivəsində müəllim və tələbələr tez-tez qonşu ölkələrə getməli olurlar.

Bir başqa nümunəyə baxaq: “*corner*” – “a location or area, especially one regarded as secluded or remote; a place or angle where two sides or edges meet” [(künc) sözü müstəqil mənadadır: There are four corners in our flat.

Ancaq mənə genişlənməsi zamanı “corner of the field”, “street corner”, “corner of the room”, “right-hand corner”, “corner of the table” və s. mənalarını bildirir. Gördüyümüz kimi, mənə genişlənməsi sözün semantik cəhətdən əhatə dairəsini genişləndirir və funksional mənə çalarlarında işlənir.

The goats, the cows, sheep were all standing in one corner of the field.

The workers and Ali stood on the street corner handing out booklets.

Catherine sat in a dim corner of the room.

Mr.Brown, click the icon in the bottom right-hand corner of the screen, please.

“I have a bruise where I hit my leg on the corner of the table”, said Laura in a low voice.

Məna köçürülməsi dedikdə isə metafor, metonimiya, sinekdoxa və s. nəzərdə tutulur. Baxmayaraq ki, məna köçürülməsi və məna genişlənməsinə yaxındır, lakin mahiyyət etibarı ilə bir-birindən fərqlənirlər. Fərqliliyi biz metaforlaşma zamanı oxşar əşyalar, obyektlər, hadisələr eyni sözlə ifadə olunduğunda görə bilirik. Bu isə artıq məna genişlənməsi deyil, məna köçürülməsi adlanır.

Metaforlaşma prosesi zamanı qrammatik və leksik semantika qarşılıqlı əlaqədə olur. Yəni, sözün həqiqi mənası ilə yanaşı, sözün məcazi və rəmzi mənaları da götürülür. Bir sözlə, metaforlaşmanı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən semantik hadisə adlandırmaq olar. Bədən üzvü olan “hand”, “head” sözlərinə nəzər yetirək: “hands of a clock”, “hands of the enemy”, “on the one hand”; “the head of the table”, “the head of the river”, “the head of the department” və s.

- 1) Jane looked at the *hands of a clock*
- 2) Don't let the documents fall into the *hands of the enemy*.
- 3) *On the one hand* we can appeal for peace, and on the other, declare war.
- 4) The soldiers went to *the head of the Nile*.
- 5) She took a seat at the *head of the table* and told us her name was Laura.
- 6) Tomas is the *head of the new department*.
- 7) Onlar kəndə suyu necə gətirəcəkləri məsləsinə həll etmək üçün çayın başına yığışmışdılar.
- 8) Mehriban, baçı, sən Allah keç süfrənin başına, orda otur.
- 9) Xəstə üçün təpəsində qar olur.

Hər cür çiçək açır lələzar olur. [12,s.113]

Məcəzi mənaya malik bədii təsvir vasitələrindən biri də *metaforlardır*.

Metafor iki obyektin və ya hadisənin hansısa əlamətinin oxşarlığına əsaslanaraq məcazi mənada işlənən söz və ifadədir. Yəni metafor obyektin, əşyanın, hadisənin hansısa əlamətin oxşarlığına əsaslanaraq digərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır və məcazi mənə ifadə edir. Dilçilikdə metafor sözün əlavə mənə çaları qazanması kimi qəbul olunur. Məcəzi mənanın dərk edilməsini, konkret məzmunlu frazada əsas fikri təcrid etmək bacarığını, habelə mühakimələrin fərqləndirilməsini məqsədyönlü ortaya qoyur.

- 1) Tökülür yarpaqlar, susur bulaqlar,
Soyuqdan üşüyür, əsir budaqlar.
Dağın dumanımı, sisimi, görün,
Dumanlı səslərdə belə hönkürən? [93, s.169]
- 2) Qoy əysin başını vüqarlı dağlar,
Matəmi başlandı böyük bir elin.
Mərsiyə söyləsin axar bulaqlar,
Ağılar çağırınsın bu gün qız, gəlin!.. [93, s.167]
- 3) Last night Jane was tired and she slept the sleep of the dead.
- 4) Mrs. Dursley was thin and blonde and had nearly twice the usual amount of neck, which came in very useful as she spent so much of her time craning over garden fences, spying on the neighbours [97].
- 5) A cry of pain and indignation broke from him. He could see no change, save that in the eyes there was a look of cunning and in the mouth the curved wrinkle of the hypocrite. The thing was still loathsome – more loathsome, if possible, than before – and the scarlet dew that spotted the hand seemed brighter, and more like blood newly spilt. [103, Chapter 20, p.214]
- 6) There is no one with whom I would not change places, Harry. Don't laugh like that. I am telling you the truth. The wretched peasant who has just died is better off than I am. I have no terror of Death. It is the coming of Death that terrifies me. Its monstrous wings seem to wheel in the leaden air around me [103, Chapter 18, p.198].

Nümunələrə baxsaq, birinci nümunədə bulaqın susması, budağın üşüməsinin insana bənzədilməsi; ikincidə canlının əlamətlərinin cansız obyektə köçürülməsi; növbəti nümunədə yorğun insanın yatışının ölüyə bənzədilməsi, müqayisəsi; dördüncü nümunədə xanımın zərif, lakin eyni zamanda çox güclü olması, bir quşla-durna ilə müqayisəsi; beşinci nümunədə rəsmdə olan qanayan əlin şehlə müqayisəsi, sonuncu nümunədə isə ölüm anındakı dəhşətini təsvir etmək üçün olan müqayisə metaforik ifadə yaradır.

İ.V.Arnolda görə metafor “bir obyektin adını digərinə tətbiq etməklə və ikincinin bəzi vacib xüsusiyyətlərini ortaya qoyaraq edilən gizli bir müqayisə” olaraq təyin etməkdir. O, metaforu məcazın ən çox işlənən formalarından biri kimi qiymətləndirmişdir. Burada diqqət çəkən metaforlardan biri bottleneck (daha çox məcazi mənada) sözüdür. Sözü tərəflərinin ayrı-ayrılıqda (bottle (şüşə qab) and neck (boyun)) bir-biri ilə əlaqəsi olmasa da ifadə özü bütövlükdə darboğaz (someone or something that retards or halts free movement and progress) deməkdir. [23, s.65]. Bu ifadə hər hansı bir işin gedişatına mane olma, əngəl törətmə kimi işlədilir:

Bridge construction has created a bottleneck on the southern part of Tabriz Street.

Bundan əlavə, o, qeyd edir ki, çoxsaylı metaforik köçürmə hallarında zaman və məkan arasında oxşarlıq mövcuddur. Məsələn: long distance – long speech, short path – short time; to catch (to grasp) an idea; to take a hint [23, s.66].

İ.R.Qalperinin fikrinə görə isə, metaforun oxşarlıq əsasında yaranması fikri yanlışdır. Onun fikrincə iki obyekt arasında hansısa əlamətin oxşar olması həmin obyektlərin oxşar olması demək deyil. Metafor hər iki leksik mənənin eyni zamanda dərk edilməsi nəticəsində yaranır. İ.R.Qalperin bunu C.Q.Bayronun əsərindən bir parçanı nümunə göstərməklə izah edir. “Dear Nature is the kindest Mother still” – “Doğma təbiət ən qayğıkeş anadır” cümləsində yazıçı qayğıkeş ananın xüsusiyyətlərini təbiətə aid etməklə metafor nümunəsi yaratmışdır. Ana və təbiət sözlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində təbiət öz simasını saxlamamaqla həm də ananın xüsusiyyət-

lərini əks etdirir. Buna görə də metaforun eyni vaxtda iki leksik mənanı reallaşdırmaq gücü kimi müəyyən etmək daha yaxşıdır (28, s.140). Metafor obraz yaradan ən güclü vasitələrdən biri olaraq dil sistemində fərqli məna formalaşdırır. Ümumiləşdirilmiş və koqnitiv formanın nəticəsi olaraq müxtəlif iki leksik mənanın eyni vaxtda işlənməsi metaforu güc kimi təyin edir. Metaforik təsvir şüurda mövcud olan mücərrəd məfhumun mənası olaraq əsasən onların leksikondakı yeri ilə müəyyən edilən hissi qavrayışdır. Bəzən sözün iki mənasının – sözün lüğəvi mənası ilə məntiqi kontekstual mənasının arasındakı müxtəliflik əlaqəsi düşünülmüş qarşılıqlı təsir kimi qəbul edilir. Bu halda mənalardan hər biri öz mütənasib, nisbi müstəqilliyini qoruyur.

Metaforun öyrənilməsi problemlərinə alimlərin çoxlu sayda əsərləri həsr olunmuşdur. Lakin bu gün araşdırma aparən tədqiqatçıların çoxu dilçilikdə koqnitiv istiqamətin nümayəndələri – C.Lakoff və M.Consonun müəllifi olduqları “Yaşadığımız metaforlar” (“Metaphors we live by”) əsərindən bəhrələnilər. “Yaşadığımız metaforlar”ın nəşri bir çox tədqiqat sahələrinə böyük təsir göstərmişdir. Çünki burada biz metaforların hər gün istifadə etdiyimiz sadə dili əhatə etdiyini görürük.

C.Lakoff və M.Conson iddia edirdilər ki, fikrimizi idarə edən anlayışlar təkcə idraki anlayışlar, təfəkkür məsələsi deyil, həmçinin bizim gündəlik fəaliyyətimizi də ən sadə detallara qədər anlayışlar idarə edirlər. Anlayışlarımız nə qəbul etdiyimizi, dünyada necə dolandığımızı və digər insanlarla necə münasibət qurduğumuzu strukturlaşdırır [37, s.3]. Bir sözlə, konseptual sistemimiz gündəlik reallıqlarımızı müəyyən etməkdə mərkəzi, əsas rol oynayır.

Konseptual sistem konstruksiya yaratmaq üçün istifadə olunan bütün fikirlər, anlayışlar, işarələr, fərziyyələr, nəzəriyyələr və ya simvolları ibarətdir. İdraki anlayışlar bizim dünya haqqındakı şüurumuzun, biliklərimizin komponentləri kimi çıxış edir. Deyə bilərik ki, konseptual sistem çoxşaxəli quruluşa malik mental vahiddir, hər bir dil daşıyıcılarının beynində, təfəkküründə milli-mədəni təsəvvürlər sistemidir. Əgər konseptual sistemimizin böyük ölçüdə metafor olduğunu söyləməkdə haqlıyıqsa, o zaman düşüncə tərzini

miz, yaşadıklarımız və hər gün etdiklərimizin çoxu metafordur. İdraki anlayışlar normal olaraq bildiyimiz bir şey deyil, hər gün etdiyimiz işlərin əksəriyyətində sadəcə müəyyən xətlər üzrə az-çox qeyri-iradi düşünür və hərəkət edirik. Bu xətlərin nə olduğu isə heç bir şəkildə aydın deyil. Ünsiyyət düşüncə və hərəkətlərdə istifadə etdiyimiz eyni konseptual sistemə əsaslandığı üçün dil bu sistemin necə olduğuna dair mühüm sübut mənbəyidir.

C.Lakoff və M.Consonun kitabında qeyd olunan əsas vəzifə metaforlarla konseptual sistemimiz arasındakı əlaqəni sübut etməkdir. Əsas ideya metafordur – ekstralingvistik hadisə, təcrübəmizin, mədəniyyətimizin və gündəlik təəssüratları-mızın nəticəsidir. Onlar bizim hərəkətlərimizin və mülahizələrimizin məcazi şəkildə təşkil olduğunu iddia edirlər [37, s.3].

A.Məmmədov konseptual sistemi xarakterizə edərkən, “hər hansı metaforik konsept təsir vasitəsi kimi dil, obraz və hərəkət elementlərinə malikdir, hər üç element birlikdə siyasi diskursda metaforun nə qədər effektiv rol oynamasının ölçüsü ola bilər. Siyasi diskurs qəbul edənin təfəkkürünü metaforun gücü ilə hərəkətə gətirir, bilik kimi obrazlaşır, koqnitiv struktura çevrilir və dildə modelləşir” fikrini qeyd edir [15,s.47]. Deməli, dil, obraz və hərəkət elementləri bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə girərək məcazi məfhumların, anlayışların, təsvirlərin universal üçlük konseptini yaradır.

Deyilənləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, onların təfəkkürlə ünsiyyət arasında hədd qoyduqlarını görə bilirik. Metafora koqnitiv modelləşdirmə mexanizmi kimi yanaşılır. Onlar ünsiyyəti zahiri, təfəkkürü isə daxili prizmadan nəzərdən keçirirlər. Metaforun konseptual tərəfi təfəkkürə, dil formalaşdırılması isə ünsiyyətə aid edilir.

Metaforik köçürmədə yerləşdirilmiş idrak təsvirləri reallığın müəyyən semantik, emosional, informasiya və üslubi statuslara malik olan konkret dil formalarında həyata keçirilir, təfəkkür anlayışlarının təmsilinin metaforik modelləri ümumiləşdirilmiş metaforik köçürmələr toplusunu yaradır.

Bir sözlə, həyatımızın hər bir sahəsində idraki anlayışların özünəməxsusluğunu, fərdiliyini, düşüncələrimizi, duyğularımızı ifa-

də etmək üçün vacib bir vasitə hesab etdiyimiz metaforlardan istifadə edirik. Burada A.Məmmədovun “metafordan istifadə idraki qabiliyyətdir” fikri yerinə düşür [15,s.47].

Metafor nitqimizdə, yazılarımızda ifadəlilik yaratmaq üçün ən parlaq və güclü vasitələrdən biridir. Metaforlardan tək-cə bədii üslubda və danışığımızda deyil, həm də publisistik və elmi üslubda da istifadə oluna bilər. Bir sözlə, metaforların hər bir insanın həyatında xüsusi yeri vardır və bütün ünsiyyət növlərində biz metaforlardan istifadə edirik.

C.Lakoffun fikrinə görə metafor sözü bir anlayış üçün bir və ya bir neçə sözün oxşar anlayışı ifadə etmək üçün normal şərti mənasından kənarda istifadə edildiyi roman və ya poetik linqvistik ifadə kimi müəyyən edilmişdir. Klassik dil nəzəriyyələrində metafora düşünülməmiş dil məsələsi kimi baxılırdı. Metaforik ifadələrin adi gündəlik dil sahəsi ilə bir-birini istisna etdiyi güman edilirdi: gündəlik dildə heç bir metafor yox idi, metafor isə gündəlik şərti dildən kənar mexanizmlərdən istifadə edirdi. Klassik nəzəriyyə əsrlər boyu o qədər təbii qəbul edildi ki, bir çox insanlar bunun sadəcə bir nəzəriyyə olduğunu başa düşmədilər. Tək-cə həqiqət kimi deyil, tərifi kimi qəbul edilmişdir. [35].

Gündəlik danışığımızda metaforik ifadələr bizə fikrimizi izah etməkdə və nə demək istədiyimizi dəqiq müəyyənləşdirməkdə köməklik edir. Belə ifadələri işlətməklə biz nitqimizi gözəlləşdirir, bəlağətli edirik və söz bazamızı, lüğətimizi zənginləşdiririk:

Am I talking to a brick wall?
Fear is a beast that feeds on attention.
I am afraid it's slipped my mind.
He has the heart of a lion.

I decided to brush up on my English.
She has a heart of stone.
They've been kept in the dark.
Love is a fine wine. [86]

Hətta filmlərdə, cizgi filmlərində belə metaforlardan istifadə olunur və bu metaforik ifadələr nitqimizə keçir və düşüncəmizə fərqli bir bucaq əlavə edə bilər:

“What beautiful blossoms we have this year. But look, this one’s late. I’ll bet that when it blooms it will be the most beautiful of all.” (“Mulan (1998) Animation” Walt Disney Pictures)

“Love is an open door Can I say something crazy? Will you marry me? Can I say something even crazier? Yes!” [80; “Frozen” American computer-animated musical fantasy film]

“Life’s a climb. But the view is great.” [80; The movie “Hannah Montana”]

“You have a new backpack. Only this time, I want you to fill it with people.” (The movie “Up in the Air”)

Yazıçılar əsərlərini daha cəlbedici, oxunaqlı və ya təsviri daha canlı, gözlənilməz şəkildə etmək üçün metaforlardan istifadə edirlər:

“But it is just two lovers, holding hands and in a hurry to reach their car, their locked hands a starfish leaping through the dark.” [80]

“The sun in the west was a drop of burning gold that slid near and nearer the sill of the world.” [80]

“I am a shark, Cassie”, he says slowly, drawing the words out, as if he might be speaking to me for the last time. Looking into my eyes with tears in his, as if he’s seeing me for the last time. “A shark who dreamed he was a man”. [80]

“The parents looked upon Matilda in particular as nothing more than a scab. A scab is something you have to put up with until the time comes when you can pick it off and flick it away.” [80]

Aunt Poly’s steps were thunder as she entered the laundry.

“Ayrı vaxt olsaydı, Orxan, senin bu izahatın mənə qəribə görünməzdi, lakin indi ürəyimə toxundu” dostu dedi.

“O dəfələrlə xeyrə ürəkdən can atmış, amma vicdan onu boğmuş, yerə çırpılmışdı! Dəfələrlə amansız həqiqət dizini onun sinəsinə qoymuşdu!” [94, s.200]

Qara fikirləri başından çıxart, o elə yalançı adam deyil.

Bəzən biz metaforları düşünülmüş yalanla da müqayisə edirik, daha doğrusu metaforun düşünülmüş yalana bənzədirik. Yalan bizim verdiyimiz məlumatın məzmununun yalan olmasını deyil, bizim onun yalan olmasını düşünməmizi tələb edir. Bizim adətən həqiqi cümlələrə inanıb, yanlışlara inanmadığımızdan, danışanın qarşısına ətrafdakıları aldatmaq məqsədi qoyduğu məlumatların çoxu yanlışdır, amma hər bir konkret halda bu məsələ ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Metafor ilə yalan demək arasındakı analogiya (yunan mənşəli söz olub – “ἀναλογία” – fikir, məfhum və hadisələr arasında oxşarlıq və uyğunluq, bənzəyiş deməkdir) bir də onunla təsdiqlənir ki, eyni bir cümlə mənası dəyişilmədən hər iki halda istifadə oluna bilər. Məsələn, bəzən insanlar cadugərlərə inanan, lakin qonşusunu cadugər hesab etməyən qadın “o cadugərdir” deyə bilər və bu halda işlədilən ifadə metaforik olar; amma cadugərlər və qonşusu haqqında əvvəlki fikirdə olan elə həmin qadın aldatmaq məqsədilə həmin ifadəni işlədə və tamamilə başqa nəticə əldə edə bilər. Diqqət etsək, hər iki halda cümlənin mənası eyni olduğundan ifadənin dəyişməsinin əsasında hansı niyyət olduğunu müəyyənləşdirmək bəzən çox çətin olur.

O.N.Laqutanın fikrinə görə məntiqin mühüm xassələrinin bir obyektədən digərinə – bu obyektlərin müəyyən eyniliyi əsasında ötürülməsinə imkan verən əməliyyat kimi baxdığı analogiya, metaforun izahına tətbiq edildikdə, sonuncunun bir şey kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olur ki, bunun da öz mənası var və bu, metaforik ifadələrin öyrənilməsinə digər dil ifadələri səviyyəsinə qaytarır. Analogiya və müqayisə (analogy and simile) doğru ola da bilər, olmaya da bilər, lakin metafor haqqında belə demək olmaz. Fakt budur ki, metaforlaşdırma əksər hallarda biliyin mücərrədlik gücü ilə əlaqələndirilmir və məntiqi qaydaların tələblərinə cavab verməsi tələb olunmur. Daha doğrusu, metafor vasitəsi ilə bir mənanın digəri ilə əvəzlənməsi və ya təyini vardır.[59,s.44]

Yalan və metafor arasındakı fərq işlədilmiş sözlər, ifadələr və onların mənalara (“məna” məfhumuna tam ciddiliklə yanaşmaqla) arasındakı fərqlə deyil, bu ifadələrin, sözlərin necə işlədilməsində-

dir. Cümlədən bilərəkdən yalan məlumat vermək və ondan metaforik mənada istifadə etmək, demək olar o qədər fərqlidir ki, onların, deyək ki, yalan və teatr tamaşasında replika vermək arasındakı kimi bir-biri ilə ümumi məqamları, təmas nöqtələri yoxdur.

Heç bir metaforik mənə və ya metaforik həqiqət nəzəriyyəsi metaforanın necə işləməsini izah etmək iqtidarında deyil. Deyə bilərik ki, metaforların dili ən sadə növ cümlələrin dilindən fərqlənmir, biz bunu təşbehlərin timsalında görmüşük. Metaforu həqiqətən də fərqləndirən onun mənası deyil, işlədilməsidir və deyə bilərik ki, bu məsələdə metafor nitq hərəkətlərinə – təsdiqə, eyhama, vədə, yalana, narazılığın bildirilməsinə və s. bənzəyir.

Metafor qarşısında nəsə xüsusi bir söz demək, ifadə işlətmək, onu müəyyən qədər üstüörtülü çatdırmaq üçün dildə xüsusi istifadə məqsədi durmur və dura da bilməz. Çünki metafor yalnız onun lap səthində olanı – ya ağ yalanı və ya inailmaz həqiqəti – deyir. Bu aşkar həqiqətlər və yalanların parafraza ehtiyacı yoxdur. Çünki onlar sözün hərfi mənasında işlədilmişlər.

Bəzi metaforlar digərlərinə nisbətən daha "uzunömürlüdür" və geniş yayılmışdır. Bir çox alimlərin dediyi kimi, belə metaforlar əsasən, ilkin, başlanğıc metaforlar hesab olunur. C.Lakoff və M.Consona görə başlanğıc, sadə metaforlar təcəssüm olunmuş varlıqlar kimi hamımızın mövcud olduğu təcrübəni əks etdirir və ya təmsil edir. Dildə çoxlu sayda ilkin metaforların var olması barədə tez-tez etiraf olunsa da, yalnız heç bir sistem və ya planlı şəkildə ilkin, başlanğıc hesab edilən metaforların siyahısı mövcud deyil. [37, s.154] Sosial elmlə məşğul olan alimlər ilkin metaforların bəzilərinin sosial məzmunu və ya kontekstə malik olduğu fikrini irəli sürürlər. M.Bləkə görə ilkin (əsas), sadə metaforlar bir sıra tabeli metaforlarda təhlil edilmişdir, ona görə də verilən təsvir ya dairəvi və ya sonsuz tənəzzülə gətirib çıxarır. [25, s.42]

Sadə (primary) metaforların qruplaşdırılması, sistemli formada tərtib olunması məsələsindən danışarkən biz N.Onufun adını qeyd etməliyik. O, təklif edir ki, hər hansı belə siyahıya üç növ metafor daxil edilməlidir ki, bunların hamısı güclü təsiredici və qiy-

mətləndirici assosiasiyalara malik olsun. Sadə metaforların *birinci növünə* özümüzü məkan və zamana yönəltmək təcrübəmizi əks etdirən metaforlar daxil edilir. *İkinci növ* sadə metaforlar özümüzü (awareness of our bodies) dərk etməyimizi təmsil edir. *Üçüncü növ* isə dünyada təcəssüm olunmuş başqa varlıqların olduğunu öyrəndikdən sonra yaranır. Biz digər təcəssüm olunmuş varlıqlarla yaxın münasibətdə olduğumuz zaman onların bir-biri ilə əlaqəsi olduğunu da öyrənirik. Sadə metaforlar dünyanı sosial bir yer kimi təşkil edir, hətta bizim özümüzün o sosial dünyanı tutduğumuzu xatırladır [39].

İstər sadə, istərsə də mürəkkəb metaforlar təcrübəsiz zəmində insanlar tərəfindən tərəfindən yaranır və yaradıcılığın bütün sahələrində təcəssüm olunur və bəzən də onun şəxsiyyətini təşkil edir.

İngilis dilinə XVI əsrdə daxil olan metafor sözü yunan mənşəli söz olub “köçürmə” kimi tərcümə olunur. Baxmayaraq ki, metafor sözü qədimi termindir, ancaq müasir Avropa dillərində metaforların istifadəsi intibahdan sonrakı bir fenomen kimi qəbul edilir.

İfadəli dil hadisəsi kimi metaforun öyrənilməsi ta qədimlərə aiddir. Təxminən eramızdan əvvəl 1000-ci illərdə qədim ibrani (Hebrew psalms) dini seirlərində metaforların parlaq və poetik nümunələrinə rast gəlmək olar:

“The Lord is my rock, my fortress and my deliverer; my God is my rock, in whom I take refuge, my shield and the horn of my salvation, my stronghold”; [88]

“The Lord is my shepherd, I shall not want.” [89]

Metafor dil hadisəsi olaraq müxtəlif nəzəriyyələr, cərəyanlar, yanaşmalar çərçivəsində nəzərdən keçirilir, dilçiliyin müxtəlif sahələrinin və ona aid olan üslubiyyat, semantika, pragmatika, psixolinqvistika, fəlsəfə, mədəniyyətşünaslıq və s. kimi elm sahələrinin tədqiqat obyektinə çevrilib.

Metafor üslubiyyatda ifadəli yazı, obraz yaratmaq üçün üslubi vasitə kimi qəbul edilir. Leksikologiyada və semantikada isə o, çoxmənalılıq mənbəyi kimi öyrənilir. Pragmatika bu dil hadisəsini dinləyiciyə təsir vasitəsi və nitqdən istifadənin xüsusi növü kimi öyrənir. Psixolinqvistikada metafor daha çox tədqiqatçıları nitqin qavra-

nılması və təfsir obyektini kimi maraqlandırır. Psixologiya, fəlsəfə və məntiqdə isə metafor düşüncə vasitəsi və idrak fəaliyyəti kimi tədqiqat predmetinə malikdir. Metaforlar mücərrəd formada yeni anlayışlar yarada bilirlər.

Məcəzin ən geniş yayılmış növü olan metafor antik dövr filosoflarının da diqqətini cəlb etmişdir: Aristotel, S.Afrikanus, M.T.Siseron və başqaları.

Məlum olduğu kimi metafor fenomeninə tədqiqatçı marağının başlanğıcını Aristotelin adı ilə bağlayırlar. İntibah dövrünün ritorikası üzrə klassik incəsənət və tədris vəsaitlərində metafor Aristotelin əsərlərində təqdim olunan nöqteyi-nəzərlərə əsaslanırdı. “Poetika” əsərində Aristotel ilk dəfə metaforu sözün oxşarlıq əsasında yenidən mənalandırılması üsulu kimi təsvir etmişdir. Aristotela görə metafor yaratmaq istedadı, talanta məxsus xüsusiyyətdir. O, həmçinin “metaforaları səsinə, mənasına görə gözəl olan, ya göz üçün, ya da başqa bir hiss üçün xoş olan bir şeyə malik sözlərdən əldə etmək lazımdır” fikrini irəli sürürdü: məsələn, şəfəq haqqında ifadələrdə fərq var: “çəhrayı barmaqlı gözəl”, “al barmaqlı gözəldən yaxşıdır”, “qırmızı barmaqlı gözəl isə pisdir”. [7;24;47, s.175;48]. Buradan belə anlaşılır ki, metafor yüksək dərəcədə aydınlığa, xoşagəlimliliyə və gözəlliyə malikdir və onu başqa heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Bir çox müasir metafor tədqiqatçıları bunu başa düşməsələr belə, Aristotellə razılaşırlar.

Aristotel metaforu təsirli və ya inandırıcı, bəlağətli nitq, yəni ritorik cəhətdən nəzərdən keçirtirdi. Buna məntiq qanunlarının meyarlarına əsasən metaforun qeyri-müəyyənliyi səbəb olmuşdur. Aristotel metaforu yalnız ritorika və poetika sahəsinə aid etmişdi. Metaforun fəlsəfi cəhətdən müzakirəsi metaforik qeyri-müəyyənliyin yaratdığı idrak problemi üzərində cəmlənmişdir.

Maks Blək sadə metaforları “xırda” (“trivial”) metafor adlandırır. M.Blək Aristorelin bir çox nümunələrinin bu kateqoriyaya aid olduğu fikrindədir; məsələn, cinsdən növə metaforik köçürmə: “This ship of mine stands there” (lying at anchor is a species of standing) “Mənim gəmim orada dayanır” (lövbərdə uzanan dayan-

mağın bir növdür kimi deyilə bilər). Onun fikrinə görə belə bir metafor mənasızdır, çünki o, olduqca incə, sadə bir müqayisəyə – hərfi ifadəyə əsaslanır. M.Blək fəlsəfi cəhətdən daha maraqlı metafor növünün “*qarşılıqlı təsir*” metaforu olduğu fikrini irəli sürür. “*Qarşılıqlı təsir*” metaforu sözün ilkin, hərfi mənasını deyil, əksinə iki əks mənanın və ya subyektin eyni vaxtda yadda saxlanmasını tələb edir, yəni hər iki subyekt haqqında eyni vaxtda məlumatlı olmağı tələb edir, lakin ikisi arasında heç bir müqayisə ixtisar olunmur”. M.Bləkə görə qarşılıqlı təsir metaforunu hərfi, ilkin mənada ifadə etməyə çalışmaq idrak məzmununun itirilməsi ilə nəticələnməkdir [33, s.249]. M.Blekin əsas məqsədi, xüsusən də, bu komplekslərin açıq səciyyəsinə vermək və iki mənanın – sözün həqiqi və məcazi mənasının necə qarşılıqlı təsir göstərə biləcəyini izah etməkdir. Onun fikrincə, “semantik dəyişikliyi əhatə edən hər hansı bir nitq vahidinin və (normal söz sırasının tərsinə çevrilməsi kimi sadəcə sintaktik dəyişiklik deyil) hərfi, ilkin mənanın müəyyən dəyişikliyə uğramasından ibarətdir [25, s.35]. Semantik dəyişikliyi əhatə edən dil konstruksiyalarının modellərini qurmaqla onların hər hansı bir dil vahidinin mənalılarının müəyyən dəyişikliklərlə əhatə olunması müşahidə edilir. Metaforlaşma prosesində sözün mənası yalnız sözün köməkliyi ilə ifadə olunmaqla, digər anlayışla uyğunluğu ilə deyil, sözün mənsub olduğu nitq hissəsi, qrammatik kateqoriyası ilə müəyyən olunur. Hər bir nitq hissəsinə xarakterik olan xüsusiyyətlər, məsələn, isim üçün canlı-cansız, ümumi-xüsusi mənalara, konkretlik, mücərrədlik fərqləndirilməlidir, sifətlər üçün kəmiyyət, nisbilik kateqoriyaları, fəllər üçün təsirli-təsirsiz (transitive – intransitive) və s. vacib amildir. Deməli, dildə baş verən dəyişikliklər, mənalara bir-birini əvəzləməsi, hətta üslubi çalarların belə dəyişilməsi də vacibdir. “Metaforik ifadə formal müqayisə və ya hərfi (literal) ifadənin hər hansı digər növünü əvəz etmir, lakin özünəməxsus imkanlara və nailiyyətlərə malikdir. [25, s.37] “*Qarşılıqlı təsir*” prosesi köməkçi subyektdən əsas subyektə keçid prosesində metaforik mənə dəyişikliyinə məruz qalır. [25, s.42] M.Bləkə görə dəyişiklik və müqayisə metaforları canlılıq və orijinallığını itirsə də, idraki məzmunu-

nu saxlamaqla və yalnız müəyyən istisnalar əsasında (yəni sözün düzgün olmayan formada istifadəsi, ya yumşaltma məqsədi ilə, ya da məntiqi amil olmalıdır) əsas (literal) mənada işlənə bilər. Ancaq bu “qarşılıqlı təsir” metaforları üçün deyilə bilməz. Çünki bu növ metaforlar şablon xarakterli və obrazlı formada yaradılıblar. [25, s.46] Metaforlaşma zamanı baş verən proseslər subyektin şüurunda qarşılıqlı əlaqədə mümkün olur. Sintaktik forma və leksik məna arasındakı qarşılıqlı təsir sözün mənasını müəyyənləşdirir. Metaforik semantika dilin səthini idrak müstəvisi ilə birləşdirən qarşılıqlı mexanizm rolunu oynayır. Bu mənanın yaranması semantik mexanizmlər haqqında nəzəriyyənin bütün əsas müddəalarından istifadə edərək nitqdə sözlərlə ifadə (speech utterance) səviyyəsinə köçürülməyə imkan verir. Diskursda metaforların araşdırılması qarşılıqlı təsir əlaqəsinin mərhələli şəkildə öyrənilməsinə köməklik edir.

F.Veysəlli “koqnitiv dilçilik məna problemini araşdırarkən metaforları və metaforlaşma məsələsini xüsusi öyrənilməlidir” fikrini irəli sürür. Onun fikrinə görə ənənəvi dilçilikdə bu problem üslub çalarlıqlarının ifadəsi ilə bağlı götürülürdü. Lakin metaforlar koqnişiyanın əsas konseptuallaşma nümunələri rolunu oynadığından onların tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. Metaforik söyləmələrin konstruksiyası və işlənməsi insanın zəhəri və daxili konseptuallaşdırılması üçün əqlinin spesifik fəaliyyətinin ifadəsidir. Burada konseptuallaşma referentin və ya referens sahəsinin mental təzahürü və konfigurasiyası kimi başa düşülməlidir, onlar nəyinsə haqqında əqli təsəvvürümüzdür. (91;20, s.27)

Metaforlar özlərində məna kəsb etmədikləri üçün, onların asanlıqla başa düşülən bir mənaya sahib olması, konkret olaraq nəyə və ya kimə müraciət etdiklərini bilmək üçün onlar kontekstləşdirilməlidir. Ünsiyyət qurmağın bir üsulu hesab edilən metaforalar çox vaxt qeyri-müəyyən olurlar. İstifadə olunan bir çox metafor özümüzü ifadə etmək və ya fikirləri ötürmək üçün bir fikir yolu sayılır. Metaforlaşma iki müxtəlif xüsusiyyət və ya funksional oxşarlığına əsaslanaraq ad seçilməsinin semantik prosesidir. Metaforlaşma əqli fəaliyyətin təşəkkülündə və inkişaf dövrlərində ən təsirli yollardan biri hesab olunur.

V.N.Teliya isə metaforik qarşılıqlı təsirin təhlili zamanı əsas kimi onun nominativ aspektdə çıxış edə bildiyi fikrini irəli sürür. Çünki metafor həmişə hazır lingvistik adlandırma vasitələrindən onun yeni mənasını yaratmaq üsulu kimi istifadə olunur. Metaforik qarşılıqlı təsir təbiətcə müxtəlif növlü olan ən azı üç kompleksinə ahatə edir.

Birinci kompleks dünya (obyekt, hadisə, varlıq (property) və s.) haqqında düşüncə kimi metaforun əsasını təşkil edir. Qarşılıqlı təsirdə iştirak edən *ikinci kompleks* köməkçi varlığın bir növ obrazlı təmsilidir. Amma bu, metaforda yalnız onun həm məzmunca, həm də oxşarlıq baxımından dünya haqqında yaranan düşüncəyə mütənəsbib olan, yaradılan ideyanın antropometrik təbiətinə və əsasda bən-zətmə imkanlarına uyğun gələn hissəsində yol verilən oxşarlıq aktuallaşır. Məsələn, öküz sözünü götürək. Bu söz kobudluq əlamətidir, məna səviyyəsinə aid deyil, bu heyvanın vərdisləri haqqında gündəlik fikirdir. Burada olan əlaqə ontoloji əlaqədir.

Üçüncü kompleks adın məcazlaşdırma yolu ilə yenidən düşü-nülmüş mənasıdır. İlk iki kompleks arasında vasitəçi rolunu oynayır. Bir tərəfdən, o, metafora verilmiş bir mənanın, ifadənin işarə et-diyi ilə əlaqəli olan özünü-məcəzi təsviri təqdim edir, digər tərəfdən isə filtr (arzuolunmaz materialı çıxarmaq üçün vasitə) rolunu oynayır, yəni anlayışın mənasını təşkil edir. Məsələn, zaman qaçır, vaxt donub kimi metaforalar sabit məzmunlu vahid ola bilər, lakin müəyyən bir dil sistemində semantik əlaqənin qurulduğu sinonimlik əla-qələrinə malik olur [67].

Sözün mənası bir qayda olaraq, müəyyən bir dilin qanunlarına uyğun tərtib edilmiş və bu dilin lüğətinin ümumi semantik siste-minin elementi olan qarşılıqlı təsir əlaqələri ilə olunmuşdur.

Zaman anlayışı klassik post-modernist ədəbiyyat anlayışlarına daha çox yaxındır və bədii əsərlərin ən çox istifadə olunan metafor-larındandır demək doğru olar. Zaman anlayışına obrazlılıq qatan metaforalar həm bədii üslubda, həm gündəlik danışmada peşəkar şə-kildə istifadə edilir: We live in time (Biz zamanın məhsuluyuq).

Qarşılıqlı təsir zamanı metaforizasiya bir tərəfdən dünya haq-qında yeni biliklərin əldə edilməsinə və bu biliklərin qavranılmasına

gətirib çıxarır, digər tərəfdən isə məcazi mənada yenidən düşünülmüş məlum olan reallıqların adlarının və əlamətlərinin yeni anlayışlarla kəsişməsi ilə müşayiət olunur. Metaforlar həm də məzmun və xarakter baxımından fərqlənən yeni anlayışların arasındakı oxşarlıq əlaqələrini araşdırır.

Dilin dünyadakı dəyişikliyə təsir etmək gücü (Performative language) dünyadakı təsvirlərimizin indiki məqamına uyğun gəlsə də, həmişə tam və sabit olması ehtimalını azaldır. Lakin bu mövcud qeyri-müəyyənliyin mühüm koqnitiv nəticələri vardır. Bənzətmələr bizi müqayisələr aparmağa sövq edir. Biz hər hansı bir cəhətdən eyni olduğunu düşündüyümüz şeyləri başqa bir tərəfdən oxşar hesab etdiyimiz şeylərlə müqayisə etdikdə, bənzətmələr işlədirik və daha çox şeyə müxtəlif şeylər aid edirik. Hadisələri təsnif etməklə biz bir nizam tətbiq edirik. Bizim hər hansı işi görüb-görmədiyimiz ilk olaraq təsvirlərimizdən yaranır.

Qədim dövrlərdə Aristoteldən sonra tədqiqatçıların çoxu metaforu araşdırarkən yalnız poetik nitqə mənsub olduğu fikrini irəli sürürdülər. Gündəlik nitqimizdə, adi ünsiyyətdə metaforların işlədilmədiyini fikrində olmuşlar.

Bütün dövrlərin ən böyük nətiqlərindən və filosoflarından biri hesab edilən M.T.Siseronun fikrinə görə metafor ünsiyyətin praktik tələbatından və leksik çatışmazlıq səbəbindən yaranıb. O, “De re publica” kitabında “metafor bizim təsvir etdiyimiz, müqayisə etdiyimiz şeylər arasındakı oxşarlıq sayəsində mənasını daha da aydınlaşdırır” fikrini söyləmişdir. Bu fikri M.T.Siseron S.Afrikanusun kosmos haqqında söylədiklərini nəzərdən keçirərkən, günəşin planetlərin və ayın lideri, başçısı olduğunu “De re publica”da söyləyir [27]. Günəşə bu cür siyasi metafor tətbiq etməklə və onu siyasi lider kimi təqdim edən M.T.Siseron bizi günəşin planetlər sistemindəki rolunu kilsə rəbərinin rolu ilə müqayisə etməyə sövq edir.

M.T.Siseron metaforu dilin bəzəyi kimi yarandığını hesab edirdi. Onun bu fikri söyləməsinə səbəb metafor dekorativ funksiya vəzifəsini hər hansı fikri ifadə edən həmin sözü və ya hadisəni bildirən söz olduqda, metaforun köməkliyi ilə fikir daha dəqiq, “canlı”, ifadəli, qısa olunduğu halda yerinə yetirir [27].

Burada belə bir sual yaranır: niyə görə fəlsəfədə metaforu öyrənirlər? Fəlsəfi mətnlərdə metaforların rolu nədən ibarətdir? Aristoteldən ta bu günə qədər metafor ənənəvi olaraq ritorika və ya poetikanın bir hissəsi (mübahisəli və bədii ədəbiyyatda) hesab edilmiş və öyrənilmişdir. Fəlsəfi mətnlərdə metaforların izahı üçün üsullar müəyyən etmək metaforların öyrənilməsinin əsas məqsədidir. Fəlsəfədə metaforların öyrənilməsini iki səbəbdən xarakterizə etmək olar. İlk əsas səbəb metaforların öyrənilməsinin məntiqi təsviri fəlsəfi mövzuların, metaforik terminlərin izahı üçün müxtəlif vasitələri təmin etməsidir. Çünki dil və xüsusən də məna nitq-təfəkkür prosesinin məhsulu olduğundan analitik fəlsəfənin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Fəlsəfədə metafor nəzəriyyələrini öyrənməyin, inkişaf etdirməyin ikinci əsas səbəbi olaraq isə ümumi məna nəzəriyyələrini araşdıraraq məlumat əldə etmək, tamamlamaq və tətbiq etmək kimi xüsusiyyətləri göstərmək olar. Məna nəzəriyyəsi metaforu qəbul etmədiyi üçün natamam hesab olunur. Metaforların lingvistik cəhəti nəzərə alınsa onun tipologiyasının əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

M.Bləkin təsnifatına görə fəlsəfədə “qarşılıqlı təsir” metaforları əhəmiyyətli hesab olunsada, bu metaforların işlədilməsini təhlükəli hesab edir. Lakin onların istifadəsinə qadağa, məhdudiyyət qoymağı düzgün hesab etmədiyini də vurğulayır [25, s.45,47].

Metaforu “məcazın ən gözəli” adlandıran M.Kvintilian olmuşdur. M.Kvintiliana görə təbiətin bizə bəxş etdiyi vergi metafordur, metaforun yaran-masında əsas məqsəd isə adı olmayan əşyalara ad verməkdir [27;13,s.12;45]. Buradan məlum olur ki, Kvintilian metaforun idrak əhəmiyyətini izah etməyə yaxınlaşmışdır. Metafor fəlsəfədə şairlərin dilinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilirdi. Bu, elmi ictimaiyyətdə metaforun fəlsəfədə fikirləri təsvir etməyə, analogiya qurmağa kömək etməsi kimi qəbul edilirdi.

M.Kvintilian metaforu təsnif edərkən 4 növ üzrə fərqliliyini göstərmişdir:

- 1) canlı obyektədən cansıza: “Well, you keep away from her, cause she’s a rattrap if I ever seen one.” [80]
- 2) cansız obyektədən canlıya: “The sun was a toddler insistently refusing to go to bed: It was past eight thirty and still light.” [80]

3) canlı obyektədən canlıya; “Mr. Neck storms into class, a bull chasing thirty-three red flags.” [80]

4) cansız obyektədən cansıza: “There was an invisible necklace of nows, stretching out in front of her along the crazy, twisting road, each bead a golden second.” [27;13, s.12;45;80]

H.Həsənov isə metafor yaranmasını əlamət oxşarlığına görə qruplara ayırır [13,s.18]:

a) forma oxşarlığı; Cəfər ayaqqabının burnu ilə qapıya vurdu.

b) rəng oxşarlığı; Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz

Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz. [12,s.113]

c) vəzifə oxşarlığı; Yanğın təyyarənin quyruğundan başladı.

d) hərəkət oxşarlığı; Fikir çəkmək qismətimmiş əzəldən.

Hey daşdım dörd-sərinə dünyanın. (“Dünyanın” M.Asiman)

e) hiss üzləri ilə dərk etmək: Şirin yuxun olaydım

Gözlərinə dolaydım (“Şirin yuxun olaydım” O.Hacıyeva)

Yuxarıda qeyd etdik ki, metafor bir çox elmlərin predmeti olmuşdur. Məntiqi kateqoriya baxımından da metaforu izah edənlər olmuşdur. N.N.Volkov metaforu, bir məhfumun və ya təsvirin öz daxili anlayışını ehtiva etdiyi mürəkkəb mühakimə kimi başa düşdüyünü qeyd edərək formal məntiqin kateqoriyalarını əsas götürürdü [51;13, s.14]. Bu isə onsuz da metaforun mürəkkəb təsnifatını daha da qəlizləşdirirdi. Məhz bu yanaşma üsulunun düzgün olmadığına görə o, dilçilər tərəfindən tənqid edilmişdi. Dilçilər metaforanı leksik mənanın bir növü, yaranmasını isə semantik hadisə kimi qəbul edirlər.

XIX əsrdə H.Paul metaforu düzgün şəkildə qruplaşdıraraq, fərdi və ümumişlək olmaqla iki yerə bölür. Buna səbəb metaforların eyni semantik prosesin məhsulu olmasına baxmayaraq dildə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqli təbiətə malik olmalarıdır: head of a cabbage, the teeth of a saw [23,s.65].

Y.L.Lyasota isə metaforları fərdi metafor, daimi metafor, dilin lüğət tərkibi metaforu olmaqla 3 qrupa bölmüşdür. Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, daimi metaforlar öz obrazlılığını zamanla itirir və dilin lüğət tərkibi metaforlarına çevrilir. Semantik inkişaf mərhələsində öz obrazlılığını itirdiyinə görə metaforun xüsusi bir

qrupa ayrılmasına ehtiyac yoxdur [13,s.26]. Düşünürük ki, metafor-ları qruplaşdırarkən onların dildə yaratdıqları funksiya, dil daşıyıcı-ları tərəfindən mətndə və ya mətnsiz necə başa düşülməsi nəzərə alınmalıdır.

Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun yazdıqları “Azərbay-can dilinin semasiologiyası” kitabında metaforlar dil və nitq meta-forları olmaqla 2 qrupa ayrılıb:

- a) Dil metaforları sadə, obrasız, hamı tərəfindən başa düşülən metaforlar hesab olunub. Belə metaforlar bədii ifadə vasitəsi sayılmayıb, yalnız lüğətlərdə mövcuddurlar və sözün müstəqil mənası kimi qəbul olunurlar. [21;13, s.19]
- b) Nitq metaforları adlanan ikinci qrup isə lüğətlərdə müstəqil formada mövcud olmayan, hamı tərəfindən başa düşülməyən metaforlardır. Belə metaforlar ədəbi əsərlərdə işlənir, mətndən kənarda başa düşmək çətindir. Buradan aydın olur ki, meta-forlar səciyyələndirilərkən nominativlik və obrazlılıq əsas gö-türülmüşdür [21;13, s.20]. Nominativ metaforun yerinə yetir-diği funksiya bir təsvirin adını digəri ilə əvəz etməkdir. Ob-razlı metaforlara məxsus xüsusiyyət isə hər hansı bir obyektin qiymətləndirilməsi və fərdiləşdirmədən ibarətdir. Nitq meta-forları elmi, bədii və publisistik üslub üçün xarakterikdir. Çünki bu növ metaforlar düşüncə, yaradıcılıq, ictimai hərəkət-lərlə bağlı olan sahələrdə xüsusilə məhsuldardır.

V.N.Teliyanın metaforun növləri haqqında fikrinə əsasən iki əsas növü – eyniləşdirici (Identifying) və idraki metaforlar var, ob-razlı metaforlar isə üçüncü növ hesab oluna bilər. Onun əsasında yeni konsepsiyanın formalaşmasına səbəb olan reallığın eyniləşdi-rilməsi və ya idraki anlayışların əks etdirilməsi funksiyası ilə birlik-də dəyərləndirici (evaluative) və dəyərləndirici-ifadəli (evaluative-expressive) metaforlar formalaşır [68].

Koqnitiv metafor tədqiqatlar aparılan zaman bəzən ən çətin tə-bəqəni yarada bilər. Çünki metaforun iştirakı ilə yaradılmış dünya-nın lingvistik mənzərəsinin qavranılmasına, obyektlərin dərk edil-məsinə nə dərəcədə təsir etdiyi hələ tam aydın deyil.

O.N.Laquutanın koqnitiv dilçiliklə bağlı fikirləri də maraqlıdır: “Böyük həcmdə məlumatın necə qəbul edildiyini, işləndiyini və saxlandığını kəşf etmək istəyi, struktur olaraq təşkil edilmiş şüurun mövcudluğu haqqında mahiyyətə Kartezyen ideyanın (Dekart və onun ideyaları) daha da inkişafına səbəb oldu. Koqnitivistlər bu strukturların əmələ gəlməsini və fəaliyyətini təsvir etməyə çalışırlar ki, bunlara təbii ki, yalnız dil vasitəsilə daxil olmaq olar. Bu yanaşma ilə metafor, şüurun demək olar ki, bütün gizli qapılarını açan açar kimi qəbul edilir və eyni zamanda, elmi vahid intizamın üzərindən addımlamağa imkan verən bir növ “körpü” kimi görünür.” [59, s.26-31]

Koqnitiv dilçilik zehni sistemlərin – insanların idrak qaydaları, mücərrəd anlayışlar aləmi, biliklərin yönəldildiyi əməliyyatları araşdıran struktur quruluşun əsaslarını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Metafor söz birləşməsində sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan gərginlikdən, ziddiyyətdən doğulur. Diskursda sözdən daha yüksək olan vahidə, müləhizələrə müraciət etmək lazımdır. Koqnitiv və kommunikativ sistemlərin bütün dil sahələri ilə metafor dərin və sistemli şəkildə bağlıdır. metaforların tədqiqi təkcə təbii və süni dilləri deyil, təbii dil əsasında qurulmuş, lakin daha mürəkkəb struktura malik semiotik sistemləri öyrənən ümumi semiotikanın əhatə dairəsinə də uyğun gəlir.

A.Qənbərovun “Müasir Azərbaycan dilində metafora” adlı monoqrafiyasında müəllif metaforun məcazlar sistemindəki yeri, bədii təsvir vasitəsi kimi metafordan istifadə üsulları, fərdi üslubda metaforların yaranması yolları və s. kimi problemləri araşdırıb. O, metaforları qruplaşdırarkən metaforların dildəki funksiyası, işlənmə tezliyi, dil daşıyıcıları tərəfindən necə başa düşülməsi kimi məsələlərin vacibliyini vurğulayıb. Məhz bu kimi xüsusiyyətlərə görə Azərbaycan dilində olan metaforları o, 2 yerə ayırıb: ümumişlək metaforlar və üslubi metaforlar [13, s.27].

Ümumişlək metaforlar nominativ xarakter daşıyır, dilin lüğət tərkibinə daxildir. Onun fikrinə görə bu qrupa ümumişlək leksik kateqoriyaların məcazlaşmaya meylli olan leksik vahidləri əsasında

yaranan (zoomorfizmlər, floronimlər, antropomorfizmlər, məişət sözləri) metaforları daxil etmək olar.

İkinci qrup olan üslubi metaforlar bədii təsvir vasitəsi rolunda çıxış edərək bədii dilin obrazlar sistemini zənginləşdirir. Belə metaforlar emosionallığını, ifadəlilik formasını, obrazlılığını saxlayır.

Üslubi metaforları bəzən də poetik metaforlar da adlandırırlar. Bu növ metaforlar bədii əsərlərdə işləndikcə dili çox zəngin və rəngarəng edir. Yazıçı və şairlər obrazın daxili aləmini göstərmək üçün, oxucuda müəyyən ifadəli, emosional hisslər yaratmaq üçün, qısa, lakonik, yığcam formada, lakin mənalı təsvir, obraz yaratmaq üçün metaforlardan istifadə edirlər. Ona görə də metafor sırf bədii dilin məhsulu hesab olunur.

“Birdən haradasa şeypur çalındı. Çox keçməmiş Girdman cəngavərləri böyük meydana topladılar. Vətənin göylərini qara buludlar örtəndə həmişə belə olardı. Şeypur səsləri hamını çağırırdı. Girdmanın igid sərkərdəsinin bir sözü ilə insan dənizi bir səmtə doğru axardı”. [12, s.188]

Bu cümlədə metafor vasitəsilə yadellilərin, işğalçıların, düşmənlərin torpağa, dövlətə basqını, hücumu göstərilir.

“O canavar gəlib bizim həyat-bacamıza soxulub, qanımıza su-sayıb, malımıza qəsd edir. Bu gün onu niyə sağ-salamat buraxaq ki, sabah təzədən bir də gəlib canımıza daraşsın”. [19,s.37]

Verilən bu nümunədə isə, yazıçı qiymətvericilik keyfiyyətinə malik olan metafor vasitəsilə düşmənin yırtıcılığını, tamahkarlığını, nahaq qan tökməyini göstərmiş, oxucuda ona qarşı nifrət hissi oyatmışdır.

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, metafor qüvvətli bədii təsvir vasitəsidir və geniş üslubi imkanlara malikdir, əsas funksiyası obyektlər arasında oxşarlıq və əlaqə yaratmaqla hansısa yeni məfhumu formalaşdırmaqdır. Əgər bənzədilən obyektlər arasında dolayı bağlılıq olursa, göstərilən faktlar, dəlillər bu əlaqəni sübut edə bilir-sə, o zaman yazıçı metaforu qüvvətli təsvir vasitəsinə çevirə bilər. Yazıcının yaratdığı metafor məhz bundan sonra qüvvətli emosional-lıq, ifadəlilik təsir gücünə malik olur.

Metaforlar birbaşa və ya dolayı yolla real dünya ilə əlaqələndirilir. Bu, onu tez-tez transsəndental mənalara olan simvoldan fərqləndirir. Metaforda məna sabit, forma isə simvoldadır. Bu dil fenomenini haqqında danışarkən onu insanın düşüncələrinin, fikirlərinin müşahidə olunmayan idrak dünyasına, onun şüurunun strukturlarına çıxışı təmin edən vasitələrdən biri hesab etmək olar.

Metaforlar real proseslər və dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yeni anlayışlar yaradır. Bu dəyişikliklər hərəkətlərimizi və cavablarımızı formalaşdıraraq qavrayışımızın əhatə dairəsinə təsir edə bilər.

Ə. Hacıyeva metaforu, oxşarlıq assosiasiyasına əsaslanan adın ötürülməsi və əslində bir çox cəhətdən bir-birinə bənzəməyən iki şeyin bir mühüm şəkildə necə oxşar olduğunu göstərən gizli bir müqayisə kimi xarakterizə edilir. Sadə və mürəkkəb olmaqla metaforları qruplaşdırır. Sadə metaforların özlərini də rəng, forma, mövqe, hərəkət və yarımqruplara bölmüşdür.

1. Fiziki xassələrə əsaslanan metaforlar: a skeleton – a) the frame of bones supporting a human or animal body; b) an extremely thin:

The workers found a human skeleton under the building's foundations;

We watched her go from a healthy girl to a skeleton in just a few months.

2. Hərəkət oxşarlığına əsaslanan metaforlar: a slow coach – a) a person who moves, acts, or works slowly; b) a wheeled vehicle, generally drawn by horse power, carriage.

“Come on, slow coach! If you don't hurry up, we'll be late”, said Isabella.

On special occasions Sindrella rides in a gold slow coach.

3. Rəng oxşarlığına əsaslanan metaforlar: violet – a) a small plant with pleasant-smelling purple, blue, or white flowers; b) a colour that is between blue and purple.

“I had found a few early violets in the garden and brought them to you”, she said in a shy voice.

“Wear a red dress and a violet velvet mantle lined with fur, Laura” mother said

4. Mövqe oxşarlığına əsaslanan metaforlar: nose – a) the part of the face that sticks out above the mouth, used for breathing and smelling things; b) the front end of an aircraft, car, or other vehicle [31, s.133].

Orkhan got into a fight with Nijat’s brother and broke his nose.

Sue parked off the main street, with the van’s nose pointing away from the street.

Bir çox sadə metaforlardan o qədər tez-tez istifadə olunur ki, onlar tədricən yox olur və metaforik ifadəliliyini itirirlər. Belə hallarda müqayisə unudulur və yeni söz yaranır. Əgər söz birləşmələrində söz köhnə mənasını saxlayırsa, bu zaman yeni sözün istifadəsi absurd görünür:

The ship manned with girls (here “to man” is metaphor the meaning of personnel, staff).

“I have been green, too, Miss Eyre – grass green; not a morevernal tint freshens you now than once freshened me” repeated Mr. Rochester [104, s.213].

“This little sunny-faced girl with the dimpled cheek and rosy lips; the satin-smooth hazel hair, and the radiant hazel eyes?” [104, s. 393]

Verilmiş nümunələrdə to man, green, grass green, sunny-faced metaforalardır, ancaq to man həm də yeni sözdür.

Mürəkkəb metaforlar təsnifata zidd olan müxtəlif mürəkkəb təsvirlərə əsaslanır. Bir neçə ilkin metaforların birləşməsidən mürəkkəb metaforlar yaranır [31, s.133]. Biz işlənən sözlərin ilkin mənalılarının olmadığını yaxşı bildiyimiz halda oxşarlığı ilə əsaslandırıldığını hiss etdiyimiz mənada istifadə edirik. Yəni, biz məcazi oxşarlığı olan söz – metafor yaradıırıq:

“I want a breath of our passion to stir dust of dead lovers into consciousness to wake their ashes into pain.” [103, Chapter 4, p.57]

Verilmiş bu nümunədə biz 4 metaforun işləndiyini görə bilirik: breath of passion, dust of dead lovers, breath of passion to stir dust, wake their ashes into pain.

Mürəkkəb metafor bir cümlə və ya hətta paraqrafdan ibarət olmaqla eyni effekti yarada bilər. Bu metafor növünün xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onu ya metaforların özü, ya da başqa üslub vasitələri olmaqla tərkibi hissələrə bölmək olar.

“Her eyes caught the melody and echoed it in radiance.” [103; Chapter 5, p.63] Bu cümlədə isə 2 metafor işlənib: eyes caught the melody, eyes echoed the melody in radiance.

Sadə metaforlar hamı tərəfindən başa düşüləndir, mürəkkəb metaforlar isə mədəniyyətlər arasında olan müxtəlifliklə, onların mənşəyi və əsaslandırılmasının müxtəlifliyi ilə seçilir.

Biz atalar sözlərində, deyimlərdə, aforizmlərdə də metaforlara rast gəlirik. Atalar sözləri ətraf aləmdə baş verən gerçəklikləri dolğun şəkildə ifadə edən xalq deyimidir, şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrıdır. Metafor təsviri gücə malik olduğundan ifadə olunan fikirlər sözün ilkin mənasında deyil, məcazi mənada, törəmə mənasında (secondary meaning) işlədilir:

It rains cats and dogs (it rains heavily). Müəyyən bir anda çoxlu yağış yağarkən bu atalar sözündən istifadə edirik. İşlədilən cats and dogs sözləri burada metaforik məna ifadə edərək yağışın aramsız və güclü olduğuna işarədir.

Don't burn your bridges behind you. Verilən bu nümunəyə nəzər yetirək. Bu atalar sözündə istifadə olunmuş bridge (körpü) sözü ilkin mənasında (a structure that is built over a river, road, or railway to allow people and vehicles to cross from one side to the other) işlədilməmişdir, buradakı məna “bridge” sözünün törəmə mənasıdır (to do something that makes it impossible for you to return to the situation you were in before). Buradan bir daha aydın olur ki, atalar sözlərində, deyimlərdə və aforizmlərdə metaforlar sözlərin törəmə, məcazi mənalarını bildirmək üçün istifadə olunurlar.

Bəzən metafor ilə bənzətmə (simile) qarışdırılır. Hər ikisi müqayisə aparmaq üçün nitqdə və yazıda istifadə olunan ədəbi, obrazlı ifadə vasitəsi olduğundan bu hal baş verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün bənzətmələr metafordur, amma bütün metaforlar bənzətmə deyil. Bənzətmə və metafor arasındakı fərqi aydınlaşdırmaqla dilin

məcəzi gücündən daha yaxşı istifadə edə bilərik. Bənzətmə obrazlı dilin ən geniş yayılmış formalarından biridir. Bənzətmə nümunələrinə şeirlərdən tutmuş mahnı sözlərinə, hətta gündəlik söhbətlərdə dəmək olar ki, hər yerdə rast gəlmək olar. Metaforlardan fərqli olaraq bənzətmələr (təşbeh) ingilis dilində “as” və ya “like”, Azərbaycan dilində isə “kimi” sözləri vasitəsilə işlədilir:

“My sister Laura is like an angel in my life”, said Marian.

“Nancy is as busy as a bee, Ben” Mike said in a silent voice.

My friend Clarence called me every morning and evening to see if I needed anything, his calls were as regular as clockwork.

The way seemed interminable, and the streets like the black web of some sprawling spider. The monotony became unbearable, and as the mist thickened, he felt afraid [103; Chapter 16, p.181].

Verilmiş nümunələrdən birincisində Luranın gözəlliyini, saflığını diqqətə çatdırmaq üçün mələklə; ikinci cümlədə Nənsinin çalışqanlığı, boş vaxtının olmaması, arılarla (arıların həddən artıq məşğul olduğu bilindiylə üçün); üçüncü cümlədə isə düzgünlüyə riayət olunma, dəqiqlik saatla; sonuncu cümlədə isə Londonun Şərqi End-in tutqun küçələrinin gecə təsviri hörümçək toru ilə müqayisə olunur.

- 1) Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartılıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? [93, s.159]

- 2) Ovçusu olmuşam səntək maralın,
Çıxmaz xəyalımdan hərgiz xəyalın,
Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri! [12, s.94]

Birinci nümunədə şair ceyranın qaçışını quşun qəfildən, anidən səmaya qalxmasına, yaydan çıxmış sürətli oxa bənzədir. İkinci nümunədə isə şair Pərinin gözəlliyinə heyranlığını dilə gətirir. Təbii gözəlliyi şairin gözü önündən getmir.

Aristotel açıq şəkildə izah edir ki, metafor və bənzətmə bir-birinə bağlıdır: “bənzətmə. . . metafordur, ondan yalnız qoyuluşu ilə fərqlənir; və sadəcə uzun olduğu üçün daha az cəlbedicidir. Bəxtə-

vər bənzətmələr. . . həmişə mütənasib metafor kimi iki münasibəti ehtiva edir. . . bənzətmə çevrilmiş metafor olduqda ən yaxşı nəticə verir” [41, s.16]

Bənzətmədən əlavə digər ritorik vasitələrdən biri də metonimiya. Metonimiya bədii ifadə casitəsi olaraq daha çox tədqiq edilmiş, lakin koqnitiv cəhətdən metafor kimi geniş araşdırılmamışdır. Məcazların xüsusiyyətinə bələd olmayanlar metonimiya ilə metaforu ayırd etməkdə bəzən çətinlik çəkirlər. Metonimiya idrak prosesinə əsaslanan, müəyyən bir təyinedici (denotative) vəziyyəti konseptuallaşdırarkən diqqət mərkəzinin dəyişdirilməsindən ibarət bilinin formalaşdırılması üsuludur.

I wish he would keep his nose out of the plans.

There is a mountain of work on my desk.

Verilmiş nümunələrdən birincisində bədən üzvü olan burun (nose) maraq və ya diqqəti, ikincidə olan dağ (mountain) isə yığın, qalaq, ”bir dünya iş” mənasında işlədilib.

Salon susub durardı

Alovlu misraları

o, məclisə tökəndə. [12, s.222]

Sönür pəncərələr ikibir, üçbir,

Yorğun küçələrin yuxusu gəlir [93, s.162]. Bu nümunələrdə isə salon və yorğun küçələr deyildikdə canlı insan nəzərdə tutulur.

Metonimiya sözün lüğəvi və kontekstual mənalari arasında eyniləşdirməyə deyil, bu mənalariin təmsil etdiyi iki anlayışı birləşdirən bir neçə növ əlaqələrə əsaslanır [28, s.144]

I’m going for a meeting with the suits from head office”.

I gave you my heart.

Metonimiya əlaqəli olduğu məlum olan anlayışlar, obyektlər arasında adların yerdəyişməsi və ya bir şeyin atributunun, simvolunun adının obyektin özünün adı ilə əvəz edilməsi kimi başa düşülür.

They accused the White House of obstruction and obfuscation.

İ.R.Qalperinə görə dildə işlənən metonimiya, yəni kontekstual metonimiya əsl metonimiya. dır və əşyanın təsadüfi xüsusiyyətinin yaratdığı hansısa güclü təəssürat əsasında bir sözün digəri ilə, yaxud

bir anlayışı digəri ilə tamamilə gözlənilməz əvəzlənməsini aşkar edir. [28, s.145]

Metonimiya anlayışlara mənə və əlaqə yaratmaq üçün, hirs hansı bir obyektə poetik və ya gözəl bir şeyə bənzətmək üçün rəngli yollar istifadə olunur. Metonimiya da metafora kimi daha çox bədii və qəzet üslublarında dili bəlağətli, oxunaqlı etmək üçün yazarlar, nətiqlər tərəfindən yaradılır.

“Diskursda biliyin ritorik representasiyasında əsasən metafor və metonimiya aparıcı rol oynayır. Hər iki vasitənin konseptuallaşma prosesində rolu kimi koqnitiv xüsusiyyətləri son zamanlar diskursiv-koqnitiv paradigmadə aparıcı mövzuya çevrilmişdir” [16, s.59]

Ənənəvi dilçilik tədqiqatlarına əsaslanan müasir dilçilikdə möhkəm qurulmuş idrak istiqaməti bizə dil hadisələrinin psixi əsaslarını müəyyən etməyə və ilk baxışdan hərtərəfli tədqiq olunan metonimiya hadisəsinə də baxışımızı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməyə imkan verir. Mənaların köçürülməsi məkan, zaman, funksional və digər əlaqələrlə şərtləndirilə bilər. Çünki yeni sözlə rəqabətdə ilkin mənə itir.

Metafor kimi metonimiya da təfəkkür proseslərinin dərk edilməsinin açarı kimi görülməyə başlanıb deyə bilərik. Metafor varlıqlar (cross-domain) arası sübut və əsaslandırma əsasında əldə edilən nəticələrlə xarakterizə olunur və ya onları əhatə edən, metonimiya isə (intradomain) mətn və ya dildən çox daxili dünyaya malik olan sözün və ya ifadənin işarə etdiyi təsvirlərdirlər.

Metafor dilin, təfəkkürün və qavrayışın təsnifatının əsas elementlərindən birinə aid edilir və əsas xüsusiyyəti isə mövcud dilçilikdə mənalar əsasında yeni anlayışlar formalaşdırmaq qabiliyyəti ilə sıx bağlılığı qeyd olunur.

Dilçiliyin yeni istiqaməti deyiləndə koqnitiv dilçilik nəzərdə tutulur. Koqnitiv dilçilik düşüncə məktəbi kimi 1970-ci illərdə meydana çıxdı. Burada dil təlimi kimi idrakın və təcrübənin öyrənilməsi prosesi gedir. Dilin, təfəkkürün və sosio-psixi təcrübə əsasında olan əlaqələrin tədqiqindən bəhs edən yeni bir dilçilik cərəyanıdır. Koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyekti dil və təfəkkürdür. Bu dilçilik

cərəyanı dil daxilində olan əsas konseptual kateqoriyaları məsələn, məkan və zaman, mövcudluq, hərəkət və yerləşmə, qüvvə və səbəblər kimi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışır.

Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçiliklə bağlı aparılan tədqiqatlar və bu istiqamətdə yazılan əsərlərin sayı azlıq təşkil etsə də, koqnitiv dilçilik və onun inkişafı sahəsində böyük rol oynayan alimlərdən F.Veysəlli, A.Məmmədov, Ə.Abdullayev, və s. kimi dilçilərin adlarını çəkə bilərik.

F.Veysəlli “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” adlı kitabında koqnitiv dilçiliyi belə şərh etmişdir: “XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində tibbin, biologiyanın və psixologiyanın dilin tədqiqinə müdaxiləsi nəticəsində dilçilikdə bir sıra maraqlı modellər meydana gəldi. Məsələn, avstriyalı psixoloq və dilçi K.Büler müxtəlif elmlərin qarşılıqlı təsirini tədqiq edərək ünsiyyətin modelini işləyib hazırladı və dilə orqan kimi yanaşmanın prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Bu ünsiyyət modeli bir sıra elmlərin qarşılıqlı əlaqələrini əyani şəkildə açıb göstərdi. Onun dil vahidlərinin üç funksiyasını fərqləndirməsi (ifadə, müraciət və təsvir funksiyaları) bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bütün bunlar bugünkü koqnitiv dilçiliyin əsaslarını təşkil edir” [20, s.12]

Koqnitiv dilçilikdə təbii olaraq belə bir fikir mövcuddur ki, ətraf aləm, reallıq, hadisələr, bizim beynimizdə konseptlər şəklindədir və konseptin əsasında bir şeyə necə yanaşılacağını, qavranılacağını və ya başa düşüləcəyini müəyyən edən fikirlər, şərtlər və ya fərziyələr toplusu (frame) məsələsi durur. Dilçiliyin yeni istiqaməti sayılan koqnitiv dilçilikdə həm də leksik formalara, morfoloji quruluşun semantikasına, eləcə də sintaktik nümunələrə də müraciət edilir, onlar da tədqiq olunur.

A.Y.Məmmədov koqnitiv dilçiliyi bir başqa aspektdən belə şərh edir ki, koqnitiv informasiya-insanın psixi fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir və koqnitiv informasiya ilk növbədə biliyin məzmunu ilə bağlıdır o, mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyət üçün yararlıdır [15, s.15].

Metaforun koqnitiv nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti onun hərtərəfli təbiətinin gündəlik danışqda əsaslandırılmış və etiraf edilmiş metaforik hadisələrin dərk edilməsində, asanlıqla işlədilməsindən ibarətdir. Bu nəzəriyyənin xüsusi semantik və situasiya yükü olduğundan psixo-lingvistikada özünəməxsus xüsusi sinif yaradır. Metaforik koqnitiv nəzəriyyə çərçivələr şəklində təsvir edilən ünsiyyət mexanizmi kimi dəyərləndirilir.

Metaforik koqnitiv nəzəriyyə tədqiqatçıların fikirlərinə görə bu təfəkkürün xüsusiyyətləri ilə izah edilir və ünsiyyət prosesində danışanların əlverişli vasitəsinə çevrilir. Metaforlardan istifadə edən nətiq baxış nöqtələrini və ya milli obrazını yaradır. Hər hansı fikir mübadiləsində, gündəlik danışqda metaforlardan istifadə etmək ümumi məqsədlərə nail olan birliklərin yaranmasına şərait yaradır. Metaforlar cəmiyyətin inkişafını müəyyən edən parametrlərdən biri kimi hadisələrin qavranılması və qiymətləndirilməsi üçün milli ənənəvi təcrübəni özündə saxlayır. İctimai-siyasi mənzərə, metodoloji cəhətdən dünyanın, mentalitetin milli dil təsvirinin əsas tərkib hissəsi olması, xalqın tarixi və mövcud ictimai-siyasi sivilizasiyalarının sıx bağılı olması ilə xarakterizə olunur.

Elmi çərçivələr sadəcə anlayışlar və texnikalar toplusu deyil, həm sosial formada, həm də insanlardan, fəaliyyətlərdən və ünsiyyət kanallarından ibarətdir.

F.Veysəlli metaforları “konseptuallamanın dildə xüsusi ifadə variantları” adlandırır. Onun fikrinə görə, metaforlar hiss, həyəcan, təəccüb, təəssüf, nifrət və s. kimi insanın psixoloji vəziyyətini metaforlar çox dəqiq ifadə edirlər [20, s.46]. Hər hansı maraqlı bir əsəri oxuyan adamdan necə olduğunu soruşanda “Super, məni məndən aldı” deyərkən əsərin maraqlı olmasını ifadə edən metafor nümunəsidir. Metaforun təsvir olunan hər hansı bir məsələdə, kontekstlərdə düzgün seçilməsi fikri ən aydın şəkildə ifadə edir.

Koqnitiv dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatları nəzərdən keçirdikcə tədqiqatçıların insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri haqqındakı bilikləri özündə ehtiva edən bütün əqli təsəvvürün, təfəkkürün bütövlükdə anlayış kompleksi olduğuna gəldiyi qənaətini görmək mümkündür.

Qeyd etdiyimiz kimi ötən əsrin 70-ci illərində dilçilikdə digər axınlara reaksiya kimi koqnitiv dilçilik formalaşmışdı. Bu yeni istiqamətdə, cərəyanda metaforlar daha çox diqqəti cəlb etmiş və öyrənilmişdir. İstər yerli, istər rus, istərsə də digər xarici ölkələrin dilçiliyində müxtəlif mənbə sahələrinə malik konseptual metaforların, əsasən, siyasi diskursda, müxtəlif dillər əsasında koqnitiv təhlili aparılıb. Metaforlar haqqında çoxlu monoqrafik araşdırmalar aparılmış, dissertasiyalar həsr olunmuşdur. Bu dilçilik hadisəsinin – metaforun müxtəlif aspektlər ilə öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərin sayı, rəngarəngliyi həqiqətən də maraqlı və cəlbədicidir.

Metaforun mahiyyəti haqqında dərin mülahizə V.N.Teliyaya aiddir. Onun fikrinə görə “metafor dili fasiləsiz fəaliyyət göstərən material hesabına yeniləyən vasitələrdən biridir. Əsrlər, sosial mühit, nəsillər dəyişdikcə dünyagörüşü dəyişir və bu dəyişiklik nəticəsində fikri ifadə etmək üçün metafor lazımdır. Hər bir dil öz resursları ilə dolanmağa can atdığından, alınmalar hesabına da olsa bu yenilənmə istər-istəməz əvvəlki dünyagörüşü və dil texnologiyasının elementlərini ehtiva edir, yaranma prosesi onlara arxalanır və onunla bağlı işarələrdən istifadə edir. Belə bir prosesin nəticələrini fikrimizcə – tamamilə haqlı olaraq – dil inventarının və qrammatikasının mənalılarına həkk olunmuş dünyanın lingvistik mənzərəsi adlandırmaq olar” [67,s.202-203;63,s.35].

Elmin müxtəlif sahələrində metaforun öyrənilməsinə olan davamlı maraq, onun çox dərin və mürəkkəbliyi ilə izah olunur deyə bilərik. Burada V.N.Teliyanın metafor haqqında dediyi fikir yerinə düşür: “Metafor dilin, təfəkkürün və qavrayışın təsnifatında mühüm elementdir. O, bütün dillərə və bütün dövrlərə xasdır, dilin müxtəlif aspektlərini əhatə edir və onun bütün funksional növlərində istifadə olunur” [67].

Çoxşaxəli və qeyri-müəyyənliyinə görə müasir dilçilikdə metaforun tədqiqi uzun müddət çox aktual olmuşdur. Bəzən metaforu araşdırarkən dilçilər, tədqiqatçılar onu ətrafdakı reallığı qəbul etməyin açarı kimi qəbul edirlər. Y.Oparinanın fikrinə görə metaforik köçürmə metaforun təbiətini səciyyələndirən iki mühüm əlaməti nü-

mayış etdirir: a) dilçilikdə mövcud olan mənalər əsasında yeni anlayışlar və linqvistik mənalər formalaşdırmaq bacarığından ibarət yaradıcılıq; b) dilin leksik, frazeoloji vahidlərində emosional, mədəni əlaqələri ilə kodlanmış şəxsin təcrübəsi və bədii dil icmasının təcrübəsi ilə əlaqə [61, s.187; 63, s.6].

S.A.Xaxalovanın da metafor haqqındakı fikirləri maraqlıdır. Onun fikrincə, “metafor sistemli və əməli (operational) aspektlərdə götürülmüş müəyyən bir mədəni ənənə çərçivəsində dünya haqqında təsəvvürlərin bütün məcmusunu əks etdirən dünya modelidir” [72,s.7-8; 63, s.34].

Biz S.A.Xaxalovanın konseptual paradigmalardan konkretləşdirilməsi, dil işarələrinin düzgün şərhə cəlb edilməsi və metaforik vahidlərin semantik təsviri üçün meyarların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı integrasiya olunmuş yanaşmadan istifadə etməyin zəruriliyi barədə fikri ilə tam razılaşıırıq.

XX əsrin ispan yazıçısı və filosofu X.Orteqa-y-Qassetin “İki böyük metaforlar” adlı məqaləsində metaforu belə xarakterizə etmişdir: “Metafor vasitəsilə biz konseptual sahəmizin ən uzaq hissələrinə çatmağa nail oluruq. O, bizə uzaq, ehtiyacımız olan anlayışları, asanlıqla qavranılan fikirləri yaxın edir. Metafor intellektin “qolunu” uzadır; onun məntiqdəki rolunu çubuğa və ya tufəngə bənzətmək olar” deyər qeyd etmişdir [62, s.72]. Bu dil fenomeni düşüncəmizdən uzaq olan, sanki gözdən qaçan, asanlıqla qavranılan obyektlərə yol açır.

Son iyirmi ildə beynəlxalq münasibətlər sahəsində bir neçə alim metaforlara ciddi fikir vermişdir. Və bu alimlərin böyük əksəriyyəti hesab edir ki, dilin funksiyası dil xassələrini və münasibətlərini təmsil etməkdir. Onlar metaforları üslubiyyat kimi qəbul edirlər, tez-tez hərfi anlayışların aydın ifadəsinə mane olurlar. N.Onuf belə hesab edir ki, yalnız “lingvistik dönüş” etmiş alimlər nitq vahidlərinin insanların özləri üçün subyektlərarası mənalı reallıq qurma tərzinin ayrılmaz hissəsi hesab etməyə meyllidirlər [39].

Müasir elmin inkişafı dövründə dilçilik sahəsində də elmi birləşmələrin əldə edilməsi prosesində metaforun idrak potensialının öyrənilməsi geniş vüsət almışdır. İdrak fəaliyyətində çox mühüm mə-

qam ondan ibarətdir ki, bu zaman insan yeni biliklər əldə edir, hansısa qərara gəlir, yəni nəyisə başa düşür və ya şərh edə bilir. Şifahi nitqin öyrənilməsində təfəkkürə, idrak və konseptual sistemlərə aid olan sahələrdə metaforun təhlili üstünlük təşkil edir.

V.Q.Qak və V.N.Teliya hesab edirlər ki, metaforlar bir tərəfdən təfəkkür və idrak vasitəsi, digər tərəfdən isə həm fundamental mədəni dəyərləri, həm də fərdi dəyəri əks etdirən milli mədəni dünyagörüşünə əsaslanan sistemlər olduğundan onlarda universallıq və spesifiklik bir arada mövcuddur. Dil öz mənalar sistemi və onların əlaqələri vasitəsilə dünyanın konseptual modelini milli-mədəni çalarlarla boyayır. [52;67;63, s.40].

Metaforun təbiəti haqqında bu deyilənlərə əsaslanaraq metaforu iki səviyyədə xarakterizə etmək olar. Birinci, dünyanın dil mənzerəsinin səviyyəsi, hansı ki, bu səviyyədə onun daha dərin, konseptual forması var; ikinci, dünya haqqında müəyyən bir şəkildə təşkil edilmiş bilik, idrak sisteminə və ya onun modelinə xas olan dünya modelinin (ümumbəşəri) mövcud olduğunu iddia etmək olar.

Bir çox dilçilərin metafor haqqındakı fikirlərini nəzərdən keçirdərkən belə məlum olur ki, onlar metaforun yaranmasının səbəbini müəyyən mütəşəkkil əməliyyatlar vasitəsilə insan şüurunun böyük ölçüdə müqayisəsi mümkün olmayan semantik anlayışların müqayisəsi hesab edirlər. Yəni, onların fikrinə görə metafor ikili – birinci, metafor başa düşülməli olduğu üçün onun semantik referentlərinin xüsusiyyətləri arasında oxşarlığın olması, ikincisi isə metafor hansısa yeni məna yaratmaq üçün nəzərdə tutulduğu üçün onlar arasında oxşarlığın olması rolunu oynayır. E.Makkormak bu dil fenomeninin mahiyyətini araşdırarkən belə nəticəyə gəlir ki, metaforlar idrak prosesləri kimi fəaliyyət göstərir, onların köməyi ilə biz dünya haqqında anlayışımızı dərinləşdirir və yeni fərziyyələr yarada bilirik. Metaforu yaradan konseptual proses həm analogiyanın əsəlləndiyi referentlərin (sözün və ya ifadənin) oxşar xassələrini, həm də semantik anomaliyanın qurulduğu fərqli xüsusiyyətləri tanıyır. Buna görə də E.Makkormak metaforun iki mənada işlənən proses kimi təsvir edilə bildiyi fikrini irəli sürür: yeni anlayışları ifadə edən

və formalaşdıran idrak prosesi kimi; dilin özünün dəyişdiyi mədəni proses kimi [69, s.358].

Buradan belə aydın olur ki, müasir koqnitiv elmdə metafor adətən əsas zehni əməliyyatlardan biri kimi, dünyanı tanımaq, dünyaya haqqında biliyə malik olmaq, öyrəndiklərimizi təsnif etmək, konseptuallaşdırmaq, qiymətləndirmək və izah etmək üsulu kimi müəyyən edilir. Metaforlar müəyyən bir dilin lüğət tərkibini tam və dolğun şəkildə təsvir edə bilir və məcazi ifadələrlə dünyanın lingvistik mənzərəsini yaratmağa qabildir.

C.Lakoffun fikrinə görə biliyin iki strukturunun (“mənbə”nin strukturu və “məqsədin” strukturu) qarşılıqlı əlaqəsi olan metaforlaşma prosesinin əsasında mürəkkəb idrak prosesləri dayanır. Metafor bir şeyi digəri baxımından başa düşməyin, anlamanın bir yolu kimi görünür [35;37].

Koqnitiv nöqteyi-nəzərdən metaforlar insanın dünyanı qavramasının bütün kompleksini təşkil etdiyini deyə bilərik. Yəni dünya modelinin qavrayış, mübadilə, aktualaşdırma və s. kimi əsas əməliyyatları yerinə yetirən çox güclü, çoxşaxəli obrazlı sistemi və ya idrak strukturları üzərində qurulan konsepsiya sferasını təşkil edir. Məlum olur ki, metaforun koqnitiv yanaşmada təqdim olunan təsnifatı psixoloji kateqoriyalara əsaslanır.

Biz nəşə görəndə, eşidəndə, anlayanda, hiss edəndə bu və ya digər bir obyektin mövcud olan təcrübə fonumuz daxilində yerini tapmağa, onu müəyyən əlamətlərinə görə tanımağa, həmin obyektə müvafiq kateqoriyaya aid etməyə çalışırıq. C.Lakoff və M.Conson tərəfindən insanı prototipik təşkil prinsipinə gətirən təcrübəni nəzərdən keçirək. Təcrübədə armudla alma arasındakı oxşarlıq onların hər ikisinin prototipik mərkəzi – meyvə kateqoriyasına aid etməyə imkan verir. Eksperimental yanaşma C.Lakoff üçün kateqoriyalaşdırmanın ən mühüm zəmini hesab olunur [37].

Müasir dilçilikdə metaforun tədqiqinə yanaşmaların əksəriyyətinə koqnitiv yönümlü hesab etmək olar, çünki onlar metaforu dil və təfəkkürün bir aspekti hesab edirlər və onun reallığının şərhində əhəmiyyətini vurğulayırlar. Metafora mühüm idrak yolu rolunu verərək, onun idrak nəzəriyyəsi statusu haqqında əminliklə danışmaq

olar. Bu, həm də təkcə reallığı dərk etmək vasitəsi deyil, həm də dünya ilə qarşılıqlı əlaqə təcrübəmizi təşkil etmək vasitəsidir.

Metafor tədqiq edilən zaman 3 qrupa ayrılmışdır:

1. Adi metaforlar (Conventional Metaphors).
2. Qarışıq metaforlar (Mixed Metaphors).
3. Yeni metaforlar (New Metaphors) [37, s.66].

Adi (Conventional) metafor, hər bir dilin konseptual sisteminin müəyyən bir hissəsinə quruluş vermək üçün həmin dildə gündəlik çox istifadə olunan metafordur. Metaforların əksəriyyəti insanların düşüncəsində dərin kök salmış adi konseptual metaforlardır. Bu cür metaforlar nitqimizdə və yazımızda daha çox işlədilir. Bu baxımdan C.Lakoff və M.Conson metaforu, onun konsepsiyalarını, *orientasiya (istiqlalət bildirən) metaforu, struktur metafor, ontoloji metafor, "konteyner" metaforu, "varlıq" metaforu, "substansiya" metaforu, "informasiyanın ötürülməsi" metaforu* kimi qruplara ayırmışlar [37, s.66,139].

Məcəzi məfhumun başqa bir növü də var ki, o, bir anlayışı digəri baxımından strukturlaşdırmır, əksinə bir-birinə münasibətdə bütöv bir anlayışlar sistemini təşkil edir. Bunlar *oriyentasiya*, istiqamət metaforları adlandırılır, çünki onların əksəriyyəti məkan oriyentasiyası, istiqaməti ilə bağlıdır: yuxarı-aşağı (up-down), giriş-çıxış (in-out), ön-arxa (front-back), dərin-dayaz (deep-shallow). Bu növ metaforlar konsepsiyaya məkan oriyentasiyası verir, istiqaməti bildirir. Məsələn: Happy is up. Happy (xoşbəxt) sözü Up (yuxarı) sözü ilə birləşərək yaxşı mənada ifadə olunub [37, s.14-15,18]. Up sözü həmişə yaxşı, down (aşağı) isə pis mənalarda işlədilir:

"I'm feeling up today."

"I feel down each time I have to leave home" said Marian.

Struktur metafor konvensional (şərti) metafordur ki, burada bir anlayış, konsept digər strukturlaşdırılmış, kəskin şəkildə müəyyən edilmiş anlayışla başa düşülür və ifadə olunur [37, s.4-5, 61]:

He attacked every weak point in my argument.

His criticisms were right on target.

Bundan əlavə C.Lakoff və M.Conson şərti metaforların görülmə və ya inanılan şeyə əsaslanaraq 2 növünün – *canlı* (live) və *ölü* (dead) mövcudluğunu bildirirlər. Attack a position, lose time kimi metaforik ifadələr və buna bənzəri metaforik anlayışların qlobal sistemi daxilində metaforik şəkildə yenidən qurulan anlayışlar çərçivəsində istifadə olunur [37, s.66,139]. Biz hər hansı bir anlayış haqqında düşündüyümüz zaman metaforik məfhumlardan istifadə edirik və onları təmsil edən ifadələr bizim düşüncəmizi, mədəniyyətimizi əks etdirdiyi üçün gündəlik dildə, danışığımızda da sistemli şəkildə işlənir.

Canlı adi (conventional) metaforlar konseptual metaforun istifadə olunan hissəsidir, xüsusən də orada iştirak edən iki anlayışı açıq şəkildə ifadə edən terminlər vasitəsilə metaforun istifadə olunan hissəsidir [37, s.66,139]. Bu növ metaforlar daha çox romanlarda, seirlərdə istifadə olunur. Burada daha çox müqayisəyə rast gəlinir.

Sir Percival Glyde's home is a prison.

They reached the foot of the mountain.

Muradgilin kəndi dağın ətəyində yerləşirdi.

Ölü (dead) metafor tez-tez istifadə olunmaqla öz gücünü və ifadəlilik effektivliyini itirmişdir. Adi metaforların bu növü donmuş (frozen) metafor və ya tarixi (historical) metafor kimi də tanınır [37, s.66,139]. Son zamanlar koqnitiv dilçilər ölü metafor nəzəriyyəsini tənqid edərək deyirlər ki, şərti metafor “ölü”dür və artıq düşüncəyə təsir etmir. Ölü metafor termini işlək olmadığı ortaya çıxan ənənəvi xalq dili nəzəriyyəsindən qalmışdır. Köhnə olan xalq dili nəzəriyyəsinə görə, metaforun yeri düşüncə deyildi, dil idi. Adi gündəlik dil yalnız yeni sözlər, terminlər və ya ritorik ifadələr işlədərək metafor yaradırdı. Bir sözlə, ölü metaforlar yalnız üslubi xarakter daşıyaraq bədii ədəbiyyatda, qəzet üslubunda işlənir [37, s.66,139].

A flight of fancy – His mother's rejection triggers a flight of fancy he's off to rule a land of wild beasts.

A shadow of smile – A shadow of a smile touched his mouth.

Nə üçün bu növ metaforlar ölü metafor adlanır? Həddən artıq istifadə olunan bir metafor olduğu üçün bu metaforlar ölü metafor-

lar adlanır. Biz hər gün metafor olan müxtəlif ümumi ifadələri və şablon sözləri (Cliches) eşidirik və istifadə edirik:

- 1) I'm visiting an old flame;
- 2) He's a loose cannon;
- 3) She found herself behind the eight ball;
- 4) He drives me up a wall.
- 5) She saw the light at the end of the tunnel.

Baxmayaraq ki, verilən bu nümunələrin hamısı metaforların nə olduğuna, düşüncələri və ya fikirləri necə təsirli şəkildə ifadə edə biləcəyinə aid nümunələrdir, ancaq bu nümunələr yazıda qaçınılmalı olan şablon xarakterli və ya ölü metaforları təmsil edirlər. Metaforlar orijinal olduqda həm təsirli olur, həm də oxuculara, dinləyicilərə mürəkkəb hissləri və ya hərəkətləri heç vaxt olmayan şəkildə təsəvvür etməyə, vizuallaşdırmağa köməklik edir.

Ontoloji metafor obyektin adlandırılması üsulu, kəmiyyət və keyfiyyət, bir sözlə konkret bir şey kimi təqdim edildiyi metafordur. Bu növ metaforun mahiyyəti fiziki obyektlər haqqında biliklərimizin toplusudur. Hadisələr, duyğular, ideyalar ontoloji metaforlarda canlı və ya cansız subyekt kimi təmsil olunur. Bu növ metafordan hadisənin, məşğuliyyətin, hərəkətin, vəziyyətin qavranılması, anlaşılması üçün istifadə olunur [37, s.25-33]:

It's time to get on with your life (the understanding of life as a journey).

I put a lot of energy into washing the windows.

Jurnalistlər üçün ontoloji metafor xüsusi maraq doğura bilər. Ətraf aləmdə baş verən hadisələr haqqında dünyəvi biliyə təsir edən metafor təkcə hədəf göstərilən auditoriyanın nümayəndələri tərəfindən deyil, həm də ən geniş oxucu kütləsi tərəfindən başa düşülə bilər.

Saxlama, konteyner (Container) metaforu ontoloji metafordur, burada bəzi anlayışlar daxili və xarici olması və başqa bir şeyi tutub saxlamağa qadirliyi kimi təmsil olunur [37,s.29,30,51]:

Life is empty for him.

Her life is crammed with activities.

Varlıq (Entity) metaforu ontoloji metaforun növüdür, burada mücərrədlik, abstraksiya konkret fiziki obyekt kimi təmsil olunur. Verilən nümunələrdə ağıl maşın və ya kövrək əşya kimi təmsil olunur [37, s.25,27,28]:

We're still trying to grind out the solution to this equation.

My mind just isn't operating today.

You have to handle him with care since his wife's death.

Substansiya (Substance) metaforu hadisə, fəaliyyət, emosiya və ya ideya kimi abstraksiyanın material kimi təqdim olunduğu ontoloji metaforun digər bir növüdür [37, s.25,31]. Yəni, ideyalar əsas obyektidirlər.

There was a lot of good sprinting in the race.

I couldn't do much sprinting until the end.

İnformasiyanın ötürülməsi və ya rabitə kanalı adlanan növbəti metafor ontoloji metaforun növüdür. Bu növ metaforlarda məcazi mənə görmək, hətta metafor hiss etmək belə asan olmur. Dilin belə dərk edilməsi o qədər vərdiş halına gəlib ki, bəzən onun reallığa uyğun gəlməyəcəyini təsəvvür etmək çətindir [37, s.31].

It's difficult to put my ideas into words.

When you have a good idea, try to capture it immediately in words.

Qarışıq metaforlar (Mixed Metaphors)

Qarışıq metaforlar eyni deyimdə, xüsusən də eyni cümlədə baş verən, eyni anlayışı ifadə etmək üçün istifadə olunan müxtəlif metaforalar növ metaforlardır. Qarışıq metaforlar tez-tez, lakin həmişə deyil, anlayışların toqquşması ilə nəticələnir.

Qəbul olunan (Permissible) və qəbul olunmayan (Impermissible) olmaqla iki yerə ayrılır.

Qəbul olunmayan (Impermissible) qarışıq metaforlar fərqli məqsədlərə xidmət etdikləri üçün ziddiyyət təşkil edən metaforlardır:

We can now follow the path of the core of the argument.

I am disturbed by the vacuous path of your argument.

Bu iki cümlədə işlədilən "argument" sözü müxtəlif metaforik mənə ifadə etdiyindən müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Birinci

cümlədə işlədilən the path of the core of the argument – istiqamət (direction), ikinci cümlədə isə the vacuous path of your argument - çəki, qədər (amount) anlayışlarının uyğunsuzluğu semantik cəhətdən düzgün deyil, yolverilməzdir.

Qəbul olunan (Permissible) qarışıq metaforlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməyən eyni məqsədə xidmət edən və bir-biri ilə əlaqəsi olan qarışıq metaforlardır.

At this point our argument doesn't have much content.

In what we've done so far, we have provided the core of our argument.

Verilmiş nümunələrdə hər iki metaforun istifadə edilməsində məqsəd arqumentin məzmununun miqdarını və ya irəliləyiş dərəcəsini müxtəlif cür adlandırmaq olar, lakin hər ikisi bir-biri ilə əlaqəlidir. [37, s.92,95-96]. Qarışıq metaforlar çox vaxt komediya üçün nə-zərdə tutulur. Onlar qəsdən uyğun olmayan və ya tamamilə mücərrəd olan iki metaforu birləşdirir.

Yeni metaforlar (New Metaphors)

Bu növ metaforlar, dildə əks olunan konseptual sisteminin bir hissəsi olmayan bir metaforlar hesab olunur. Bu növ metaforlar daha çox bədii ədəbiyyatda – alleqoriyada istifadə olunur. Alleqoriya isə geniş bir metafora aid edilir, xüsusən də insan varlığı ilə bağlı anlayışların aspektlərini başa düşmək və ifadə etmək üçün uydurma personajların və hərəkətlərin istifadə edildiyi bir hekayədir [37, s.139].

Love is a collaborative work of art.

Buradan bir daha aydın olur ki, metaforların bu cür koqnitiv təsnifatında psixoloji anlayışların çox mühüm rolu var. Bu semantik yanaşmadır. Koqnitiv yanaşmada təqdim edilən təsnifat psixoloji kateqoriyalara söykəndiyindən o mahiyyətə semantik xarakter daşıyır. Bəzi tədqiqatçıların əsərlərində metaforların verilmiş təsnifatında koqnitiv yanaşmanın pozulması ilə metaforun yaranması mümkünüyü olan kateqoriyanın müəyyən təsir dairəsinin dəqiq əlamətlərinin göstərilməməsi səbəbindən tənqidlərə məruz qalır.

V.K.Xarçenkonun “Metaforun funksiyaları” adlı monoqrafiyası metaforun funksiyalarının ətraflı öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Müəllif 6 qrupa ayrılan, hər qrupda bir əsas olan və ondan asılı olan 15 metafor funksiyasını özündə birləşdirən təsnifat qruplaşdırır. İlk qrupa “izah edilə bilməyən və izah edilə bilən sözlər arasında bərabərlik” kimi qeyd edilən nominativ funksiya başçılıq edir. O, təsvirin tamlığını, görünüşünü çatdıran informasiya xarakterli və mne-monik (nəyisə xatırlamağa kömək edən hərflər, fikirlər və ya birləşmələr nümunəsi kimi bir vasitə; yaddaşa kömək etmək üçün nəzərdə tutulur) funksiyaya tabedir. Sözdəki məcazi mənaların inkişafı sonsuz sayda yeni sözlərin yaranması üçün imkan yaradır, yəni metafora söz yaradıcılığında iştirak edir, yeni sözlər yaradır. Metaforun ad vermədə də xüsusi rolu vardır. Metaforların nominativ xüsusiyyətləri yalnız konkret bir dil daxilində deyil, həm də dillərarası səviyyədə də özünü göstərir. Alınma sözün hərfi tərcüməsi zamanı və ya əksinə ana dilindəki sözləri başqa dillərə tərcümə edərkən bu görünüşü ortaya çıxır.

Informasiyanın daha yaxşı qavranılması ikinci sinif üslub, mətn və janr yaradan funksiyalardan ibarətdir. Metaforun üslub yaradan rolu ilk növbədə bədii ədəbiyyat üslubu yaratmaqdır. Bu dil hadisəsinin mətn yaradan xüsusiyyəti ilk olaraq onun fəaliyyət prosesi, çox aspektli və çox istiqamətli qabiliyyətidir. Janr əmələ gətirməyi onun xüsusi janrın yaradılmasında iştirak edən xassəsi adlandırmaq olar. Üçüncü qrupun əsas funksiyası nitqə təsir etməkdən ibarət olan emosional-dəyərləndirmə (emotional – evaluative) funksiyasıdır ki, V.K.Xarçenko bu qrupu metaforun əxlaqi, mənəvi prinsiplərə və özünü hipnoz vasitəsi kimi çıxış etmək qabiliyyətindən ibarət özünütəhqin funksiyası hesab edir. Metafor oxucu və ya dinləyiciyə təsir etmək üçün əla bir vasitədir. Metaforun bu funksiyası onu göstərir ki, metaforalardan istifadə məlumatı daha yaxşı xatırlamağa kömək edir. Bəzən bu funksiyanı psixoloji funksiya da hesab edirlər.

Metaforların yeni anlayışların qavranılmasına kömək edən evristik (heuristic) və izahedici (explanatory) funksiyalara malik olan qrup dördüncü qrup hesab olunur. Tədris və elmi ədəbiyyatda metaforaların xüsusi rolu var, belə ki, onlar mürəkkəb elmi məlumatların, terminologiyanın mənimsənilməsinə kömək edir.

5-ci qrup funksiyaya mənanı sıxışdırmaq və təsnif etmək üçün metaforlardan istifadə edildikdə kodlaşdırma (coding) və gizlilik (conspiratorial) adı verilib. Bəzən bu funksiya metafor və sirr funksiyası da adlanır.

Sonuncu funksiya isə oyun funksiyasıdır, dil oyunlarının formalarından biri kimi təqdim edilir. Metaforlardan ənənəvi olaraq təbriklərdə, salamlaşmalarda, bayram təbriklərində, həmçinin başsağlıqlarında, simpatiya duyulan ifadələrdə istifadə olunur. Metaforun bu funksiyasını ritual funksiya da adlandırmaq olar. Ritual funksiyanın inkişafı milli adət-ənənələrdən asılıdır [71;63, s.117]. Qeyd olunanlardan görmək olur ki, metafor nitqdə kifayət qədər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və dildə olduqca geniş istifadə olunur.

Siyasi diskurs insanların gündəlik qarşılaşdıqları sosial bir mühitdir. O, həm də daim diqqət mərkəzində olan bir maraq dairəsidir. Əsas tədqiqat obyekti siyasi nitq təsirinin yüksək dərəcəsi ilə xarakterizə olunan xüsusi bir ünsiyyət növüdür ki, müəyyən bir peşəkar yönümlü işarələr sistemindən istifadə edilir. Siyasi diskurs həm də ideoloji təsir vasitəsi, peşəkar ünsiyyətin xüsusi dili, münasibətlərin qurulması üsulu, ünsiyyətin məzmununa təsir edən dilin hədudlarından kənara çıxan amillərin məcmusunda xüsusi siyasi məkanın məhsulu kimi başa düşülür. Siyasi diskursda metaforların rolu qaçılmazdır. Burada metaforlardan istifadə etməklə məlumatın verilməsi üçün obrazlı, emosional ideyalar insanın ağılı tərəfindən qurulur və ünsiyyət prosesində bu fikirlər həyata keçirilir.

Siyasi diskursda metaforların rolundan danışarkən onların yerinə yetirdikləri bir neçə funksiyalar haqqında ətraflı öyrənə bilərik. A.P.Çudinovun siyasi metaforun koqnitiv tədqiqinə həsr etdiyi monoqrafiyasında müasir siyasi diskursda metaforun əsas funksiyaları aşağıdakı kimi xarakterizə olunmuşdur: koqnitiv funksiyada informasiyanın hazırlanması əsas kimi qəbul edilir; nominativ funksiya biliyi saxlayıb möhkəmləndirən xüsusiyyətə malikdir; kommunikativ funksiyanın metafor vasitəsilə məlumatın lazımi yerə tədqim edilməsi nəzərdə tutulur; emosional vəziyyəti və dünyagörüşünü formalaşdıran metafor pragmatik funksiyanı yerinə yetirir; mürək-

kəb fikirləri əlçatan formada təqdim edən metafor populyaşdırma funksiyasını həyata keçirir; məlumatı obrazlı, canlı və vizual formada təqdim edən şəkil funksiyasıdır; subyektə düşünmə, ətraf aləm, dünya haqqında öz düşüncələrini formalaşdırmağa istiqamət verən metafor instrumental funksiya daşıyır (bu funksiya modelləşdirmə ilə eyni olduğundan dünya ilə onun elementləri arasındakı əlaqəni dərk etməyə imkan verir); fərziyyə funksiyası (hypothetical function) metaforik olaraq obyektin mahiyyəti haqqında fərziyyə yaratmağa imkan verir; adlandırma birbaşa, yersiz istifadə edildikdə hərfi ifadələrin (literal expressions) metaforik ifadələrlə əvəzlənməsi baş verir, bu proses evfemik, mədəni (euphemistic) xüsusiyyətini xarakterizə edir.

Tədqiqatçının özünün də qeyd etdiyi kimi, bu təsnifat şərtidir, çünki metaforun qeyd edilən bu funksiyaları nisbi müstəqildirlər. Onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların bir çoxunu idrak funksiyasının spesifik variantı hesab etmək olar. [73, s.48-52]

Siyasi diskursda olan rəngarəng funksiyalarına görə A.P.Çudinov konseptual metaforları xarakterizə edərkən onu sadəcə güzgü deyil, ən azı üç elementdən ibarət qarşılıqlı təsir göstərən güzgü sistemi adlandırır [73, s.55].

Siyasi diskursda araşdırılan bu funksiyaları nəzərdən keçirtməklə sosial, mədəni şəxsiyyətin inkişafında metaforu rolunu, metaforik modelləşdirmənin xüsusiyyətlərini daha dəqiq, aydın şəkildə başa düşmək olar. Yəni, metafor iki sahə – mənbə ilə hədəf sahəsi arasındakı boşluğun kəsilməsini, bir şeyin başqa, fərqli bir şey haqqında düşünməkdə istifadəsini nəzərdə tutur.

A.Məmmədov siyasi diskursda işlədilən metaforu “siyasi diskursda situasiyalar düşünmənin əyani dayaqclarını təşkil edir və bu anlamı asanlaşdırır” kimi xarakterizə edir [15, s.53].

Metafor dilin tərkib hissəsi olaraq kommunikativ, nominativ və idrak məqsədləri üçün zəruri hesab olunur. Tədqiqatçılar bu dil fenomeninin araşdırılması zamanı onun aspektlərinə diqqətlərini daha çox yönəldirlər. Bu dil fenomeninin qloballaşmada gerçəkliyin koqnitiv-diskursiv modelləşdirilməsi zamanı olan funksiyası, müxtəlif diskurs fəaliyyət növlərində, onların başlanğıcı və məqsədinin

idrak təhlili nəzərdə tutulur. Mənaların köçürülməsi zamanı metaforun müəyyənləşdirilməsi üçün ilk öncə konseptual ziddiyyət qavranılmalıdır, çünki bu hal məcazi, köçürülmüş mənaları müəyyən etmək üçün koqnitiv sahələr arasında təsviri əlaqələrdən asılıdır.

“Linqvistik metaforlar konseptual metaforların sistemli şəbəkəsinin çoxsaylı əlamətlərindən yalnız biridir və bu şəbəkə bizim düşüncəmizdə və yaranan fiziki yaradılışlarda (physical creations) və təşkilatlarda da ondan istifadə olunur” [41, s.103]

Ətrafdakı gerçəkliyi dərk etmək üçün metaforun koqnitiv nəzəriyyəsi vasitə olaraq dilin təbiətinə istiqamətlənməyi hədəf götürür. Dil və təfəkkür arasında qarşılıqlı təsir metaforizasiya prosesidir. İstənilən konseptual metafor müxtəlif sahələri tək bir müstəvidə birləşdirən baxışlar sisteminin faktlarının təsviri kimi ifadə olunaraq güclü yaradıcı potensiala malik olur. Belə bir potensiala maliklik keyfiyyəti dilçilikdə baş verən bütün dəyişikliklərin mənalar əsasında yeni təfəkkür formalaşdırmaq bacarığından irəli gəlir. Bir sözlə, qloballaşma hadisələrinin dərk edilməsində metaforların əvəzsiz, lazımi rolu vardır. Ətrafımızdakı obyektləri və digər məsələləri izah etmək üçün, diqqətə çatdırmaq üçün hökmən metaforlardan, istifadə etmək zərurəti yaranır. Metaforlar sosial, mədəni, siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur, lüğətə yeni sözlər daxil olur və bizim qavrayışımıza təsir edir. Beləliklə, metaforlar insanın dünya ilə qarşılaşdığı bir prosesdir və onun mahiyyətini izah edərkən semantik sahələr nəzəriyyəsindən istifadə edilir.

Konseptual metaforlar haqqında fikirlərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, məfhumlar, ətraf aləmdəki obyektlər dərk etmədə təkrarlanan nümunələrdən yaranır və bu təfəkkürümüzdə olan nümunələr bizim paylaşıdığımız mühitdə oxşar şəkildə təcəssüm olunmağımızı ehtiva edirlər. Konseptual metaforlar dünya haqqında təsəvvürümüzün formalaşmasına və şəxsi əhəmiyyətli mənaların təxmin edilməsinə kömək edir. Biz istəsək də, istəməsək də metaforlar bizim həm yazılarımızda, həm də gündəlik həyatımızda mövcuddurlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: “Xəzər Universiteti”, 1999, 125 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: “SABAH”, 2006, 228 s.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.H., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif-1989, 364 s.
4. Alıyev C.Q., Mirzəyev R.N. İnsanı tanımağın yolları. Bakı, 2011, 403 s.
5. Aristotel. Poeziya sənəti haqqında. B., 1974, səh.96.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [Mətn]: bir-cildlik, Bakı: Elm, 2005, 452 s.
7. Aslanov. A “Aristotel. Poetika” (tərcümə). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 120 s.
8. Evensen Con Petter, İbrahimpaşa Babayev, Aynur Bəşirli, Ələkbər Muradov. Fotojurnalistika. ©Avropa Şurası, 2017-ci il.
9. Əliyev R.M. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. Bakı, 1992, 116 s.
10. Əliyev R.M. Riyazi mifologiya. Bakı, Nurlan, 2008, 182 s.
11. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. ADU nəşri, B., 1978, səh. 19-20.
12. Hüseynov N. Ədəbiyyat (V-XI sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait), Bakı, 2020, 300 s.
13. Qənbərov A.R. Müasir Azərbaycan dilində metafora (monografiya). Bakı, Ozan, 2008, 207 s.
14. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: “Elm”, 2001, s. 9.
15. A.Məmmədov, M.Məmmədov. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2010, 96 səh.
16. A.Məmmədov, M.Məmmədov. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2013, s. 78.

17. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Prof.S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə, Bakı, 200, 650 s.
18. Ritorika. Tərcüməçilər: Qızılgül Abbasova, Bəsti Cəfərova. Bakı, 2008, 264s.
19. Səfərov M. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 308 səh.
20. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Studia philologica. VII. Bakı: Mütərcim, 2015, s. 27, 120 s.
21. Verdiyeva Z.H., F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. Azərbaycan dilinin semosiologiyası. Bakı, 1979, 308 s.
22. Yaqubov M.H., T.X.İsmayılov. Riyaziyyat (Yeni təhsil proqramı (kurrikulum)) üzrə qiymətləndirmə tapşırıqları. I hissə, Bakı, 2019, 552.

İngilis dilində

23. Arnold I.V. The english word, M.: Высш.шк.,1986, 295 с.
24. Black M. Metaphor.Proceedings of the Aristotelian Society. New Series, Vol. 55 (1954-1955), pp. 273-294 (22 pages) <https://www.jstor.org/stable/4544549>
25. Black M.Models and Metaphors.Studies in language and philosophy. Cornell University Press; Ithaca, New York, 1962, 268 s 65.
26. Bougher L.D. The Case for Metaphor in Political Reasoning and Cognition. Political Psychology. Vol. 33, No. 1 (February 2012), pp. 145-163 (19 pages), <https://www.jstor.org/stable/41407025>
27. Gallagher Robert L. Metaphor in Cicero's "De Re Publica" The Classical Quarterly Vol. 51, No. 2 (2001), pp. 509-519 (11 pages) Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association (<https://www.jstor.org/stable/3556526>).
28. Galperin İ.R. Stylistics. 1981, 334 p.

29. Grains R. and S.Redman “Idioms and Phrasal verbs”,Oxford University Press, 2011
30. Guth Larry. Metaphors in systolic geometry. Proceedings of the International Congress of Mathematicians,Hyderabad, India, 2010
31. Hajieva A. The English lexicology. B, 2011, 248 p.
32. Hoad T.F. Concise Dictionaryof English Etymology, Oxford University Press, 1996.
33. Hugh C. White. Chapter 17 Metaphor and Myth: Percy, Ricoeur and Frye pp. 245-270 (26 pages)
<https://www.jstor.org/stable/j.ctvzgb93t.24>
34. JAKUB M. Metaphor in Analytic Philosophy and Cognitive Science. Revista Portuguesa de Filosofia, T. 75, Fasc. 4, Modelos e Metáforas: Arte e Ciência / Models and Metaphors:Art and Science (2019), pp. 2247-2286 (40 pages)
<https://www.jstor.org/stable/26869269>
35. Lakoff G. The contemporary theory of metaphor.Cambridge University Press, 1992, 46p.
36. Lakoff G. and M. Johnson. Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought. (University of California, Berkeley and University of Oregon) New York: Basic Books, 1999, 640 p.
37. Lakoff George and Mark Johnson. Metaphors we live by. 2003
38. Müller V. Complete English-Russian Dictionary. Изд.3-е, М., 2005,832 c.
39. ONUF N.. Polemics: Fitting Metaphors - The Case of the European Union. Vol. 18, No. 1 (2010), pp. 63-76 (14 pages).Published by: Sage Publications, Ltd.; Sage Publications, Inc. <https://www.jstor.org/stable/23616078>
40. Oxford Advanced Learner’s dictionary. Oxford University Press, 2003, 1540 p.
41. Postnikoff D.L.Metaphor and Mathematics.2014, 217 p.

42. M.Y.Qaziyeva, M.T.Hajieva, D.K.Mukhtarova & so on. The United Kingdom/From past to present. Baku, 2018,184 p.
43. Robert K.B. The Barnhart Concise Dictionary of etymology, 1988, 916 p.
44. Romero Esther and Belén Soria. Atlantis. Convention, Metaphor and Discourse. Vol. 20, No. 1 (Junio 1998), pp. 145-159 (15 pages) <https://www.jstor.org/stable/41055497>
45. Scott Julie, Selwyn Tom. Thinking Through Tourism. Routledge, 2011, 286 p.
46. Steen G. The Paradox of Metaphor: Why We Need a Three-Dimensional Model of Metaphor. Metaphor and Symbol, 23(4), p. 213-241, 2008

Rus dilinda

47. Античные теории языка и стиля.ОГИЗ, 1936, 340 с.
48. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Минск: Высшая школа,1998, с.952-1097
49. Бородулина, Н.Ю. Метафорическая репрезентация экономических понятий в семиотическом аспекте [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Н.Ю. Бородулина. - Курск, 2009. - 48 с.
50. Величковский, Б.М. Когнитивная наука. Основы психологии познания [Текст]: В 2 т. Т. 2 / Б.М. Величковский. - М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2006. - 432 с.
51. Н.Н.Волков.Что такое метафора? - Сб.Художественная форма. М., ГАХН, 1927,с.116
52. Гак, В.Г. Пространство вне пространства [Текст] / В.Г. Гак // Логический анализ языка. Языки пространств. - М.: Языки русской культуры, 2000 - С. 127-135.
53. Гусев В.А., Мордоквич А.Г. Математика: Справ. Материалы: Кн.для учащихся. М.:Просвещение,1988,416 с.
54. Л.Б. Карпенко. Языковая Концептуализация и сопоставительная фразеология. (На основе Русского и Болгарского

фразеологического и паремиологического материала), Actual issues of modern philology and journalism № 3(42) 2021

55. Кубрякова, Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века [Текст] / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца 20 века. - М.: Институт языкознания РАН, 1995. - С. 144-238.
56. Кубрякова, Е.С. О понятиях места, предмета и пространства. [Текст] / Е.С. Кубрякова // Логический анализ языка. Языки пространств. - М.: Языки русской культуры, 2000. - С. 84-93.
57. Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира [Текст] / Е.С. Кубрякова. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 560 с.
58. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка [Текст] / А.В. Кунин. - М.: Высшая школа, 1986. - 336 с.
59. Лагута О.Н. Метафорология: Теоретические аспекты Часть I, Новосибирск, 2003, 114 с.
60. Лотман, Ю.М. Внутри мыслящих миров [Текст] / Ю.М. Лотман. - М.: Языки русской культуры, 1996. - 464 с.
61. Опарина, Е.О. Исследование метафоры в последней трети XX века [Текст] / Е.О. Опарина // Лингвистические исследования в конце XX века: сборник обзоров. - М.: ИНИОН РАН, 2000. - С. 186-204.
62. Ортега-И-Гассет, Х. Две главные метафоры [Текст] / Х. Ортега-И-Гассет // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990. - С. 68-81.
63. Пашкова И.В. Геометрическая метафора в современном английском языке. Иркутск, 2013
64. Роллестон, Т. Мифы, легенды и предания кельтов [Текст] / Т. Роллестон. Переводчик: Глушко Е. В.-М.: Центр-полиграф, 2014. - 349 с.

65. Селиверстова, О.Н. Контрастивная синтаксическая семантика (опыт описания) [Текст] / О.Н. Селиверстова. - М.: Эдиториал УРСС, 2004. - 152 с.
66. Телия, В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц [Текст] / В.Н. Телия. - М.: Наука, 1986. - 143 с.
67. Телия, В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция [Текст] / В.Н. Телия // Метафора в языке и тексте. - М.: Наука, 1988. - С. 26-52. (Метафоризация и ее роль в создании языковой картины ...<http://genhis.philol.msu.ru> > ar)
68. Телия, В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира [Текст] / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. - М.: Наука, 1988. - С. 173-203.
69. Теория метафоры: Э. МакКормак. Когнитивная теория метафоры. Перевод с английского А.Д. Шмелева. Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.(358 с.)
70. Топорова, В.М. Основы когнитивной лексикологии. Сопоставительно-семантический анализ геометрических номинаций [Текст]: учебно-методическое пособие к спецкурсу. Выпуск 2. Линия / В.М. Топорова. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003. - 22 с.
71. Харченко, В.К. Функции метафоры [Текст] / В.К. Харченко. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991.-88 с.
72. Хахалова, С.А. Метафора в аспектах языка, мышления и культуры [Текст] / С.А. Хахалова. - Иркутск: ИГЛУ, 1998. - 248 с.
73. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000): Монография [Текст] / А.П. Чудинов. - Екатеринбург: УрГПУ, 2001. - 238 с.

***İstifadə olunan lüğətlər və elektron səhifələr
(cümlələrin götürüldüyü mənbələr)***

74. Dictionary by Merriam-Webster: America's most-trusted online ...[https:// www. merriam-webster.com](https://www.merriam-webster.com)
75. Longman Dictionary of Contemporary English
76. <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com> › point - Oxford Learner's Dictionaries [https](https://www.oxfordlearnersdictionaries.com)
77. <https://www.collinsdictionary.com> ›Angle definition and meaning Collins English Dictionary
78. Merriam Webster Collegiate English Dictionary. Merriam Webster - Энциклопедический словарь английского языка. 2012
79. [://www.merriam-webster.com.Roundtable Definition & Meaning - Merriam-Websterhttps](https://www.merriam-webster.com/roundtable/definition-and-meaning)
80. 90+ Metaphor Examples in Literature That You Need to Know [https://blog.reedsy. com ›metaphor-examples](https://blog.reedsy.com/metaphor-examples)
81. The best 23 point-to-point sentence examples<https://sentence.yourdictionary.com>
82. <https://sentence.yourdictionary.com/triangular>
83. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/triangular>
84. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-rol-i-metafor-y-v-poslovitsah-angliyskogo-yazyka/viewer>
85. 100+ Common Metaphors with Meanings [Everyday Life] [https:// leverage edu. com › blog](https://leverageedu.com/blog)
86. 15 Metaphor Examples From Literature and Everyday Speech [https:// www. masterclass.com › articles](https://www.masterclass.com/articles)
87. 53 Metaphor Examples in Literature, Music, and Everyday Life [https:// /blog. prepscholar.com ›](https://blog.prepscholar.com)
88. Psalm 18:2 The LORD is my rock, my fortress, and ... - Bible Hub[https://biblehub.com › psalms](https://biblehub.com/psalms)
89. Psalm 23:1 The LORD is my shepherd; I shall not want. - Bible Hub[https://biblehub.com › psalms](https://biblehub.com/psalms)
90. Pyramids in Latin America - HISTORY[https://www.history.com › topics.](https://www.history.com/topics)

<https://www.history.com/topics/ancient-history/pyramids-in-latin-america>

91. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri – ADU <https://adu.edu.az> › adu-haqqında › elmi-eserlər
92. Sadə və maraqlı psixoloji test: Həndəsi fiqur seçin - Feat. [Azhttps://feat.az](https://feat.az)

(I hissədə olan III, IV, VII, VIII nömrəli çalışmalarda istifadə olunan cümlələrin götürüldüyü mənbələr)

93. Ədəbiyyat (Test toplusu) DİM, Bakı, 2019, 260 s.
94. Hüqo V. “Səfillər”, Bakı, 1988, V hissə, 286 s.
95. Fikrət Qoca GƏL, EY SƏHƏR O. - Klassik Ədəbiyyat İnciləri <https://www.Facebook.com>
96. Metaphor Hunt | Figurative Language Worksheets <https://oliviaradford.weebly.com>
97. 5 Metaphors in Harry Potter - Literary Devices <https://literarydevices.net> ›
98. Metaphors and Similes-The Handmaid's Tale – Spark Notes <https://www.sparknotes.com>
99. Metaphors and Similes-Pride and Prejudice – Spark Notes <https://www.sparknotes.com>
100. Me Before You Metaphors and Similes|GradeSaver <https://www.gradesaver.com>
101. The Adventures of Huckleberry Finn: Metaphors and Similes <https://www.sparknotes.com>
102. The Woman in White Metaphors and Similes|GradeSaver <https://www.gradesaver.com>
103. Wilde O. “The Picture of Dorian Gray”, Kiev, Dnipro, 1978, 231p
104. www.ucm.es › 119-2014-04-09-Jane EyrePDF

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 25.05.2022.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 9 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 96.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az